

ΚΩΣΤΑ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠΙΣΤΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Ἡ πονεμένη ζωή του.—Ἡ φιλο-
 σοφία του.—Τὰ συγγράμματά
 του.—Ἡ ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν του

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1962

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΚΩΣΤΑ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

JEAN · JACQUES ROUSSEAU

Γ Ι Α Ν Ν Ι Ν Α 1962

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

*Ἀφιερώνεται σ' ὅσους πιστεύουν πραγματικά
στή Δημοκρατία· και ἀγωνίζονται γι' αὐτή.*

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Χρονιά του Rousseau» χαρακτηρίστηκε τὸ 1962. Καὶ τοῦτο, γιατί 200 χρόνια πέρασαν ἀπ' τὴν ἔκδοση τῶν δυὸ πιὸ σπουδαίων συγγραμμάτων του ποὺ τόση ἀναταραχὴ ἔφεραν στὶς ἰδέες τῆς ἐποχῆς του καὶ τόση ἐπίδραση εἶχαν στὰ κατοπινὰ ἀπ' αὐτὸν χρόνια, τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» (contrat social) καὶ τοῦ «Αἰμίλιου» (Emile). Ἄλλ' ἀκόμα χαρακτηρίζεται τὸ 1962 σὰν «χρονιά του Rousseau», γιατί φέτος κλείνουν 250 χρόνια ἀπ' τὴ γέννηση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ σοφοῦ,

Μὲ τὴν εὐκαιρία λοιπὸν τοῦ ἑορτασμοῦ τῶν διακοσάχρονων ἀπ' τὸ τύπωμα τῶν δυὸ παραπάνω βιβλίων θὰ προσπαθῆσω μὲ τὶς μικρὲς μου δυνάμεις νὰ παρουσιάσω τὴν πολυκύμαντη ζωὴ τοῦ φιλόσοφου αὐτοῦ, τὶς φιλοσοφικὲς του ἰδέες, τὸ συγγραφικὸ του ἔργο καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν του στὶς σύγχρονες μ' αὐτὸν καὶ στὶς κατοπινὲς γενεές. Μοῦ φαίνεται πῶς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ξεπληρώνω καὶ κάποιο χρέος μου πρὸς τὴ μνήμη τοῦ μεγάλου αὐτοῦ Ἑλβετοῦ σοφοῦ, γιατί στὸ ἀνώτατο παιδαγωγικὸ ἴδρυμα τῆς Γενεύης ποὺ φέρνει τὸ ὄνομά του («Institut Jean Jacques Rousseau») πῆρα μιὰ παιδαγωγικὴ ἐπιμόρφωση ποὺ ἀπετέλεσε αὐτὴ σημαντικὸ σταθμὸ στὴν ἐκπαιδευτικὴ μου σταδιοδρομία. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ ἂν πῶ πῶς στὸ ἴδρυμα αὐτὸ ἀνοιξα πραγματικὰ τὰ μάτια μου ἀπὸ παιδαγωγικὴ ἄποψη καὶ ξεκαθαρίστηκαν μέσα μου ἀρκετὲς παιδαγωγικὲς ἀνησυχίες μου. Μὲ συγκίνηση θὰ θυμοῦμαι πάντα τὸ σεβασμὸ ποὺ ἔνοιωθα πρὸς τὴ μνήμη τοῦ φιλόσοφου αὐτοῦ ὅσες φορές περνοῦσα μ' ἑρπυστὰ ἀπὸ τὸ μπρούτζινο ἄγαλμά του ποὺ βρίσκεται σ' ἓνα

μικρό νησάκι τῆς λίμνης τῆς Γενεύης πού σ' αὐτό ἔχουν δώσει καί τὸ ὄνομά του: «Ile J. J. Rousseau».

Οἱ παρακάτω σελίδες δὲν ἔχουν τὴν ἀπαίτηση νὰ θεωρηθοῦν ἐργασία πού νὰ ἐξαντλή τὸ θέμα. Εἶναι τόσο πολυκύμαντη ἡ ζωὴ τοῦ Rousseau μὲ τίς τόσες ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, τόσο σημαντικό τὸ συγγραφικό του ἔργο καί τόσο μεγάλη ἡ ἐπίδραση τῶν φιλοσοφικῶν καί παιδαγωγικῶν του ἰδεῶν, ὥστε χρειάζονται ὀλόκληροι τόμοι γιὰ νὰ περιλάβουν ὀλοκληρωτικά καί ὅπως χρειάζεται τὸ θέμα.

Καταβλήθηκε ἀπὸ μένα μόνο προσπάθεια νὰ συμπεριληφθοῦν ἐδῶ γιὰ τὸ Rousseau τόσα μόνο στοιχεῖα, ὅσα, κατὰ τὴν ταπεινὴ μου γνώμη δὲν ἐπιτρέπεται νὰ τὰ ἀγνοῦν κανένας, εἴτε δάσκαλος εἶναι αὐτός, εἴτε ἄνθρωπος πού ἐνδιαφέρεται κατὰ κάποιον τρόπο γιὰ τὰ κοινωνικά καί παιδαγωγικά προβλήματα.

Ἄν ἡ προσπάθειά μου αὐτὴ ἀνταποκρίθηκε ἢ ὄχι στὸν παραπάνω σκοπὸ πού ἔβαλα ἐπαφίεται αὐτὸ τὸ πρᾶγμα νὰ τὸ κρίνῃ ὁ ἀναγνώστης τῶν σελίδων πού ἀκολουθοῦν.

ΚΩΣΤΑΣ Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*Ἐγραφα στὸ Κουκούλι τοῦ Ζαγορίου

*Ἰούλιος 1962

ΜΕΡΙΚΕΣ ΓΕΝΙΚΟΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΡΟΥΣΣΩ

Ο Rousseau υπήρξεν απ' εκείνους τούς ανθρώπους που δικαιολογημένα θεωρούνται «όδηγοί» της ανθρωπότητας. Υπήρξεν εξαιρετικό πνεῦμα, φιλόσοφος με κοινωνικές επαναστατικές ιδέες που είχαν εξαιρετική επίδραση σε αρκετές γενεές ανθρώπων. Θεωρείται αὐτός σαν ἓνα ἀπὸ τὰ πῶς χτυπητὰ παραδείγματα πνευματικῆς δύνამης τοῦ καιροῦ του. Ἔχει ἐπιδράσει, ἔχει ἐξεγείρει, κυριολεκτικὰ ἔχει μεταμορφώσει τὴν κοινωνία ὄχι μόνο τοῦ αἰῶνα του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἄλλου πὺ τὸν ἀκολουθῆσε. Ὅπως στὸ Βολταῖρο, ἔτσι καὶ σ' αὐτὸν ἔχουν ἀποδώσει τὴν εὐθύνη ὅλων τῶν επαναστάσεων τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἀπ' τοὺς δυὸ ὅμως μεγαλύτερη σημασία δίνεται στὸ Rousseau. Λένε πὺς ὁ Βολταῖρος φανερώθηκε τὸ πῶς λαμπερὸ ἀστέρι ἀνάμεσα σ' ἓναν πολυάριθμο ἀστερισμό, τοὺς Ἐγκυκλοπαιδιστές. Ἀντίθετα ὁ Rousseau ἔζησε μόνος του καὶ μόνος του πάλαιψε. Ὁ Γκαίτε ἔγραψε σχετικὰ με τοὺς δυὸ αὐτοὺς τὰ ἑξῆς: «Μὲ τὸ Βολταῖρο τελείωσε ὁ παλαιὸς κόσμος, μετὰ τὸ Rousseau ἀνοίγει κάποιος καινούργιος τέτοιος». Ἀπ' αὐτὰ φαίνεται πόση ἐντύπωση εἶχε κάμει στὸ Γκαίτε ἡ προφητικὴ φλογερότητα στὸ ὕφος τοῦ Rousseau. Πραγματικὰ τὸ ὕφος στὰ συγγράμματά του εἶναι παραστατικώτατο καὶ πολὺ γοητευτικό, γεμᾶτο αἴσθημα καὶ πάθος. Πολὺ ζωνρὴ ἐντύπωση ἔκαμαν οἱ ιδέες τοῦ Rousseau καὶ στὸν Κάντ. Οἱ ιδέες του δὲν ἔφεραν ἐπανάσταση στὴν κοινωνικὴ διαβίωση τῶν ἀνθρώπων τοῦ καιροῦ του καὶ τὴν τότε πολιτειακὴ ζωὴ, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ οἱ παιδαγωγικὲς του ἀντιλήψεις πὺ εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐκτεθειμένες στὸ βιβλίο του «Αἰμίλιος» ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴν παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη. Ὁ πολὺς καὶ διάσημος Pestalozzi εἶχεν ὑποστῆ καὶ αὐτὸς κά-

ποια σημαντική επίδραση απ' τις αντιλήψεις του Rousseau για το παιδί και την αγωγή του.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟ ΡΟΥΣΣΩ

Είναι αλήθεια πως ο Rousseau γεννήθηκε μεγαλοφυΐα. 'Αλλ' αυτό δεν είναι, καθώς ξέρουμε, πολλές φορές αρκετό για να αναδειχθῆ κανένας πρωτοπόρος στὸ κοινωνικὸ σύνολο. Πρέπει να συντελέσουν γι' αὐτὸ και ἄλλοι παράγοντες. Για τοῦτο, ὅταν θέλουμε νὰ μάθουμε και νὰ ἐμβαθύνουμε ὅπως πρέπει στὰ κίνητρα ποὺ ἐσπρωξαν τὸ Rousseau νὰ διατυπώσῃ τόσο καθαρὰ και μὲ ἔντονο ὕφος τὶς φιλοσοφικὲς του ιδέες για τὴν κοινωνικὴ ὑπόσταση και τὴν αγωγή τοῦ παιδιοῦ, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὰ ψυχολογικὰ του παρορμήματα ποὺ θὰ τὰ βροῦμε μαθαίνοντας κάπως λεπτομερέστερα τὴ ζωὴ του και τὴ σταδιοδρομία του. Οἱ στέρησεις ποὺ τράβηξε κατὰ τὴν παιδικὴ του ἡλικία τὸν ἔκαναν νὰ πιάσῃ καλά μὲ τὸ μυαλό του και νὰ διατυπώσῃ τὶς σωστὲς ἀντιλήψεις του για τὴν αγωγή τῶν παιδιῶν. Οἱ ὑλικὲς του στέρησεις και ἡ διαπίστωση τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας τοῦ δημιούργησαν τὸν ἐπαναστατικὸ τόνο τῆς ψυχῆς του νὰ θελήσῃ και νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ βελτίωση τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου. Γνωρίζοντας κανένας περισσότερα στοιχεῖα ἀπ' τὴ βιογραφία του διαπιστώνει ἀκόμα ποια ἐπίδραση μπορεῖ νὰ ἔχῃ στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα κάθε ἀτόμου ἢ συναισθηματικὴ του σύνδεση μὲ πρόσωπα τοῦ ἑτέρου φύλου. "Ὅλα αὐτὰ ἐπέδρασαν για νὰ γίνῃ ὁ Rousseau ἕνας ρομαντικὸς μὲ φαντασία ἀκονισμένη περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο ἄτομο. Τοῦ δημιουργήθηκε μιὰ νοσηρὴ ὑπερευαισθησία. Τὰ παραπάνω γεγονότα τοῦ δημιούργησαν τὴν αἰσιοδοξία και στήριξε τὴν πεποίθησή του πως ὁ ἄνθρωπος ἀπ' τὴ φύση του εἶναι πάντοτε ἀγαθός, διαφθείρεται δὲ ἀπ' τὴν κοινωνία. Μπορεῖ δὲ νὰ ξαναβρῆ τὴν ἀγνότητα και τὴν εὐτυχία του, ἂν ἐπανέλθῃ στὴ φυσικὴ ζωὴ. "Ἄν ὁ Rousseau δὲν εἶχε μείνει ἀπὸ πολὺ μικρὸς ὄρφανός, ἂν δὲν εἶχε δοκιμάσει τὶς τόσες στέρησεις και κατατρεγμούς, ἂν δὲν εἶχεν ἀπογοητεύσει στὶς ἐρωτικὲς του περιπέτειες, ὅσο πνευματικὸς ἄνθρωπος κι' ἂν ἦταν, ἴσως δὲν θὰ διατύπωνε μὲ τόσο πάθος και τόση σαφήνεια τὶς ιδέες του και ἴσως νὰ μὴν εἶχε τόση ἐπίδραση τὸ συγγραφικὸ του ἔργο.

Τὸ ἀξιοπεριεργὸ εἶναι πως ὁ Rousseau χωρὶς νὰ ὑπάρξῃ ὁ ἴδιος παιδαγωγός και χωρὶς νὰ ἀναθρέψῃ ὁ ἴδιος τὰ δικά του τὰ παιδιά, διατύπωσε παιδαγωγικὲς ἀντιλήψεις ποὺ ἔχουν και σήμερα ἀρκετὴ φρεσκάδα και ἀπαράσάλευτο κύρος. "Ἄν και ἐπέ-

δειξε κάποια αστάθεια στις θρησκευτικές του δοξασίες, μ' όλα ταῦτα δὲν ὑπῆρξεν ἄθεος. Ἐνῶ στὰ συγγράματά του διατύπωσε τόσο ἀτράνταχτες ἀρχές γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, αὐτὸς δὲν ὑπῆρξεν ὑποδειγματικὸς οἰκογενειάρχης, ὥστε νὰ τὸν ζηλέψη κανένας καὶ νὰ θελήσῃ νὰ μιμηθῆ τὸ παράδειγμά του.

Μιὰ κάπως λεπτομερειακὴ γνώση τῆς ζωῆς του θὰ μᾶς πείσῃ γιὰ ὅλα αὐτά.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΠΑΙΔΙΚΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΙΑ

Βρισκόμαστε μὲ τὴ φαντασία μας στὸ 17ο αἰῶνα. Στὴν Εὐρώπῃ ἐπικρατοῦσε ἀναταραχὴ ἀπὸ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀποψη. Πρὶν ἀπὸ τὰ 1700 ἓνας Γάλλος, ὁ Didier Rousseau, διωγμένος ἀπ' τὴ Γαλλία κατὰ τοὺς θρησκευτικοὺς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦρθε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Γενεύη τῆς Ἑλβετίας. Ἀπόγονος τοῦ Didier ἦταν ὁ πατέρας τοῦ φιλόσοφου Ἰσαὰκ Rousseau, δημότης πιά τῆς Γενεύης ποὺ ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ὥρολογᾶ καὶ τοῦ χοροδιδάσκαλου. Παντρεύτηκε καὶ πῆρε γυναῖκα τὴ Σουζάνα Bernard, δημότιδα καὶ αὐτὴ τῆς Γενεύης. Τὸ ἀντρόγυνο αὐτὸ ἔκαμε γιὰ πρῶτο παιδί τὸ François. Ὑστερα ἀπ' τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ αὐτοῦ ὁ Ἰσαὰκ Rousseau πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ βρῆ καλύτερη τύχη. Παρέμεινε ἐκεῖ 6 χρόνια καὶ γύρισε στὴ Γενεύη τὸ 1711. Τὴν ἄλλη χρονιά, στὰ 1712, γεννήθηκε ὁ Jean Jacques Rousseau. Σὲ 8 μέρες ὅμως ὕστερα ἀπ' τὴ γέννησή του πέθανε ἡ μητέρα του ἡ Σουζάνα. Ἔτσι ὁ Rousseau ἔγραφε: «Γεννήθηκα σακάτης καὶ ἄρρωστος· ἐκόστισα τὴ ζωὴ στὴ μητέρα μου καὶ ἡ γέννησή μου ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀπ' τὶς δυστυχίες μου». Τὸ ὀρφανὸ τὸ πῆρε νὰ τὸ ἀναθρέψῃ ἡ θεία του, ἀδελφὴ τῆς μητέρας του. Ὁ πατέρας του δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιβλέπῃ γιὰ τὴν καλὴ ἀγωγή τῶν παιδιῶν του. Τόσο ὁ πατέρας, ὅσο καὶ ἡ θεία εἶχαν ρίξει τὸ κέντρο τῆς ἀσχολίας τους στὸ μικρὸ Jean Jacques, ὥστε παραμέλησαν ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἄλλο παιδί, τὸ François ποὺ ἦταν 7 χρόνια μεγαλύτερο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ François στὰ 1721 (δηλ. στὰ 16 χρόνια του) ἐγκατέλειψε γιὰ πάντα τὸ πατρικὸ του σπίτι καὶ δὲν μαθεύτηκε πιά τίποτε γι' αὐτόν.

Ὁ πατέρας του θέλησε νὰ ἀσκήσῃ τὸ Jean Jacques ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὴν ἀνάγνωση. Ἀκόμα δὲν ἦταν καλὰ-καλὰ 6 χρόνων καὶ τὸν ἔβαζε νὰ διαβάξῃ μεγαλόφωνα μυθιστορήματα ποὺ τὰ διάβαζεν ἄλλη φορὰ ἡ μητέρα του. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ περνοῦσαν ὀλόκληρες νύχτες. Κάποτε, ὅταν εἶχε ξημερώσει καὶ

ἄκουσε ὁ πατέρας του τὰ χελιδόνια νὰ λένε τὸ πρωῖνό τους τραγούδι, εἶπε ντροπιασμένος: «**Πᾶμε νὰ κοιμηθοῦμε· εἶμαι περισσότερο ἀπὸ σένα παιδί**». Ὄταν τελείωσαν τὰ μυθιστορήματα, τοῦ ἔδωσε γιὰ διάβασμα πιδ σοβαρὰ ἀναγνώσματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ ἔργα τοῦ Μολιέρου, τοῦ Πλούταρχου καὶ τοῦ Ὀβιδίου.

Ἐνῶ περνοῦσαν ἔτσι τὰ πρῶτα παιδικὰ χρόνια, ἀναγκάστηκε ὁ πατέρας του, ὕστερα ἀπὸ μιὰ φιλονεικία καὶ ἀπὸ φόβο κατατρεγμοῦ, νὰ φύγῃ ἀπ' τὴ Γενεύη καὶ νὰ πάῃ σὲ μιὰ ἄλλη πόλη, τὴ Νyon. Τὸ μικρὸ παιδί τὸ ἔβαλαν τότε ἀναγκαστικὰ σ' ἓνα οἰκοτροφεῖο, κοντὰ σ' ἓνα πάστορα, τὸ Lambercier. Ἐκεῖ ὁ μικρὸς Rousseau περνοῦσε πολὺ καλά. Μὲ τὴ μελέτη καὶ τὰ παιγνίδια ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται καλὰ ὁ χαρακτήρας του. Καθὼς ὁ ἴδιος ἔγραψεν: «...ἔπρεπε νὰ βαστάξῃ ὅσο τὸ δυνατό πιὸ πολὺ ἢ ζωὴ αὐτή...». Καὶ ἄλλοῦ: «Ἡ μόνη μου ἐπιθυμία ἦταν νὰ μὲ ἀγαποῦν ὅλοι ὅσοι ἦταν κοντά μου». Ὁ πάστορας Lambercier τὸ μικρὸ Rousseau τὸν πρόσεξε πολὺ. Ἡ ἀδελφὴ τοῦ πάστορα ἢ Δις Lambercier εἶχε κατακτήσει τὴν ἀγάπη του. Φρόντιζε νὰ μὴ τὸν δυσαρρεστῇ καθόλου. Δυὸ χρόνια βάσταξε ἢ ζωὴ του στὸ οἰκοτροφεῖο αὐτό. Συνέβηκεν ὁμως ἓνα σπουδαῖο πρᾶγμα ἐκεῖ. Τιμωρήθηκε μὲ αὐστηρὸ τρόπο, γιὰ τὸ τοῦ ἔρριξαν τὴν ἄδικη κατηγορία πὺς ἔσπασε κάποια ζωγραφικὴ. Γι' αὐτὸ ἔγραψε: «Τὸ πρῶτο αἶσθημα τῆς βίας καὶ τῆς ἀδικίας παρέμεινε τόσο βαθειὰ σκαλισμένο στὴν ψυχὴ μου, ὥστε ὅλες οἱ ιδέες πού ἀναφέρονται σ' αὐτὲς μοῦ ἀνταπέδιναν τὴν πρώτη μου συγκίνηση...καὶ πού ἢ καρδιά μου φλέγεται στὴ θεὰ καὶ στὴ διήγηση κάθε ἀδικησῆς...σὰν ἂν τὸ γεγονὸς αὐτὸ ξανάπερτε πάνω σὲ μένα...».

Τὸν ξανάφεραν τότε στὴ Γενεύη, ὅπου παρέμεινε λίγους μῆνες γιὰ νὰ ἀποφασίσουν οἱ συγγενεῖς του τί θὰ γινόταν μ' αὐτόν. Πῆγε νὰ δῇ τὸν πατέρα του στὴ Νyon, ἀλλὰ δὲν κάθισε πολὺν καιρὸ κοντά του. Ἀποφασίστηκε τότε νὰ τὸν μάθουν ἓνα χειρωνακτικὸ ἐπάγγελμα. Τὸν ἔβαλαν μαθητευόμενο σ' ἓναν χαράκτη γιὰ νὰ μάθῃ αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα. Ὁ μάστοράς του ὁμως (ὁ χαράκτης) ἦταν ἀνθρώπος ἀκατάστατος, ἀπότομος καὶ ἐγωϊστής. Μὲ τοὺς τρόπους του ἀπογοήτεψε τὸ Rousseau: «Ἡ τυραννία τοῦ δασκάλου μου τελείωσε μὲ τὸ νὰ μοῦ κάμῃ ἀνυπόφορη τὴν ἐργασία πού θὰ εἶχα ἀγαπήσει καὶ μὲ τὸ νὰ μοῦ δώσῃ μερικὲς κακὲς ἔξεις πού θὰ τις εἶχα μισήσει». Ἐπειδὴ ὁ χαράκτης αὐτὸς δὲν τὸν διέτρεφε καλά, ἀναγκά-

στηκε αρχικά να κλέβη τρόφιμα και κατόπι να κλέβη διάφορα αντικείμενα που τα πουλούσε. Τότε τον έπιασε μια πραγματική τρέλλα για μελέτη. Ο δάσκαλός του, μαθαίνοντας πως διάβαζε και τις ώρες που ήταν για δουλειά, τον τιμώρησε πολύ αυστηρά. Κλείστηκε τότε στον εαυτό του, έγινε αμίλητος και καθώς ο ίδιος γράφει κάπου: «άρχισε να ζή σε μισανθρωπία». Τον Κυριακή του διόταν η ευκαιρία να πηγαίνει στην έξοχή και να τρέχει με συνομηλίκους του και συμμαθητές του. Δυο φορές γυρίζοντας το βράδυ βρήκε τις πόρτες κλειστές και γι' αυτό πέρασε από κατσάδες και τιμωρίες. Όταν άργοπύδησε για τρίτη φορά αποφάσισε να μη ξαναγυρίσει στο δάσκαλό του, αλλά να φύγει απ' τή Γενεύη.

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ κ. DE WARENS-ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΤΟΥ

Ήταν 14 Μαρτίου του 1728 (δηλ. 16 χρόνων) που ο Rousseau βρέθηκε περιπλανώμενος στο ύπαιθρο, όχι και πολύ μακριά από τή Γενεύη. Σ' ένα χωριό, το Confignon, ήταν ένας ιερέας, ο Pontverge που τον δέχτηκε για να δειπνήσει. Ο Pontverge είδε το γεγονός αυτό σαν μια ευκαιρία για να σώσει μια ψυχή. Του έδωσε ένα συστατικό γράμμα για μια χαριτωμένη κυρία, τή ζωντοχήρα de Warens που κατοικούσε στο Annecy. Νά πως περιγράφει ο Rousseau τήν εντύπωσή του τήν πρώτη για τήν κ. de Warens: «Ενώ περίμενα να βρω μια γριά εύλαβική και πολύ σκυθρωπή, βλέπω ένα πρόσωπο γεμάτο χάρη, γλυκά γαλανά μάτια γεμάτα πόθο, με ένα θαμβωτικό χρώμα». Η κυρία αυτή κατήχησε τόν Rousseau στον καθολικισμό. Ήθελε να τόν εκπαιδεύσει για να γίνη ιερέας. Και αν και άναμεταξύ τους υπήρχε διαφορά ηλικίας τριάντα περίπου χρόνων, τόν έκαμε έρωμένο της. Η κ. de Warens όμως δέν μπορούσε να τόν έτοιμάσει να έξομώσει τόν προτεσταντισμό. Στο Τουρίνο ήταν ένας ξενώνας ειδικός για να εκπαιδεύονται οί κατηχούμενοι στον καθολικισμό. Εκεί έστειλεν ή προστάτριά του ή κ. de Warens τόν Rousseau. Στόν ξενώνα αυτόν μπήκε τόν Άπρίλη του 1728 και στις 21 Αύγουςτου έξώμωσε τόν προτεσταντισμό. Κατά τήν συνήθεια που επικρατούσαν εκεί του δόθηκαν κατά τήν έξομωση και 20 φράγκα. Παίρνοντας και τόν ποσό αυτό ο Rousseau βρέθηκε έλεύθερος. Ένοιωσε τόν εαυτό του πολύ εύτυχισμένον ύστερα απ' τόν περιορισμό του στον ξενώνα. Άλλά δέν πέρασαν λίγες μέρες και κατάλαβε πως άδειαζε τόν πορτοφόλι του από τά είκοσι φράγκα.

Προσπάθησε να βγάλει το ψωμί του με το επάγγελμα του χαράχτη, αλλά δεν μπόρεσε να κάνει τίποτε. Μπήκε τότε γραμματικός σε μια γυναίκα, την κ. de Vercellis. Δεν μπορούσε να γράψει αυτή και υπαγόρευε τα γράμματά της στο Rousseau. Δεν πέρασαν τρεις μήνες και η κ. de Vercellis πέθανε. Ο κληρονόμος της έδωσε μερικά χρήματα και απομακρύνθηκε ο Rousseau. Από το σπίτι της ύστερα από ένα λυπηρό επεισόδιο που προκάλεσε μια κλοπή που έκαμεν ο Rousseau. Είναι πια 17 χρόνων. Βρίσκεται σ' ένα σημαντικό σταυροδρόμι της ζωής του. Ζητεί να βρει τρόπο να κερδίσει το ψωμί του. Μπαίνει στην υπηρεσία κάποιου αββά που ενδιαφέρθηκε γι' αυτόν και του έδωσε χρήσιμες συμβουλές. Δεν στρώθηκε όμως να καθίσει μαζί του. Η μανία του ήταν για τον πλανώδιο βίο. Βρίσκει κάποιον παλιό συμμαθητή του και αποφασίζει μαζί μ' αυτόν να γυρίσει στην Έλβετία. Το ταξίδι των νεαρών συντρόφων άρχισε καλά, αλλά τελείωσε άσχημα. Οι ταξιδιώτες έφτασαν στο Annecy, όπου ο σύντροφος εγκατέλειψε το Rousseau. Ζήτησε τότε αυτός φιλοξενία στην παλιά του προστάτρια, την κ. de Warens. Τον υποδέχτηκε με χαρά αυτή και πέρασε κάμποσες μέρες ευτυχισμένες μαζί της. Την αποκαλούσε «μαμά». Για τη ζωή του κοντά στην κ. de Warens έγραφε: «Έτσι είχα περάσει τη ζωή μου σαν σε αιωνιότητα, χωρίς να ένοχληθώ ούτε μια στιγμή».

Η προστάτριά του τον έβαλε σ' ένα ιεροσπουδαστήριο. Εκεί παρέμεινε ο Rousseau τέσσαρες μήνες, μήνες όχι ευχάριστης δοκιμασίας. Δεν μπορούσε να ανεχθώ αυτός να γίνει ιερέας στο χωριό. Τίποτε άλλο δεν τον ενδιέφερε πια, παρά μόνο η μουσική. Για τουτό πήρε μια θέση στο κόρο (ώδειο εκκλησιαστικῶν ἄσμάτων) της μητρόπολης. Επειδή ο αρχηγός του κόρου επρόκειτο να απομακρυνθῆ από το Annecy, η κ. de Warens συμβούλεψε το Rousseau να τον συνοδέψει. Αναχώρησαν μαζί οι δύο τους. Στη Λυών το σύντροφό του τον έπιασε μια δυνατή κρίση επιληψίας. Ο Rousseau, αντί να τον συντρέξει, τον εγκατέλειψε και γύρισε στο Annecy. Δεν ένοιωθε άλλου ευτυχία από το να βρίσκεται κοντά στην προστάτριά του. Όταν όμως γύρισε στο Annecy δεν τη βρήκε, γιατί αυτή είχε φύγει για το Παρίσι,

Ο Rousseau τότε περνάει στιγμές απελπισίας. Πήγε στη Nyon για να δῆ τον πατέρα του. «Πόσα δάκρυα χύσαμε ἀγκαλιασμένοι». γράφει. Του υποσχέθηκε πως θα ξαναγυρίσει και έφυγε. Πήγε στο Fribourg και στη Λωζάνη. Θέλει να απολαύσει την ωραιότητα της λίμνης της. Δεν έχει πια ούτε ένα

τάλληρο στην τσέπη του. "Αν και δέν ήξερε καλά να συνθέτη μουσική, μ' όλα ταῦτα κάνει τὸ συνθέτη και ἓνα κομμάτι του παίζεται σὲ κάποιο κονσέρτο, Αὐτὸ ἔκαμε μεγάλο θόρυβο. Βρίσκει 2—3 μαθητὲς και ζῆ λίγες ἑβδομάδες. Πηγαίνει σ' ἄλλη πόλη, τὸ Neuchâtel ὅπου βρίσκει μαθητὲς για μουσική. Ἄλλὰ και κεῖ σὲ λίγον καιρὸ, καθὼς ἔγραφε στὸν πατέρα του, ἔπεσε στὴν πιὸ μεγάλη δυστυχία. Ὑστερα ἀπὸ ἀρκετὲς περιπέτειες φθάνει στὸ Παρίσι. Μαθαίνει πὼς ἡ προστάτριά του εἶχε δυὸ μῆνες ποῦχε φύγει ἀπ' ἐκεῖ. Γι' αὐτὸ ἀποφασίζει νὰ μὴ μείνη πολὺ στὸ Παρίσι. Ξεκινᾷ πεζὸς ἀπὸ τὸ Παρίσι νὰ γυρίση στὸ Annecy. Πιάνεται στὴ Λυὼν και περνᾷ ἐκεῖ ἀρκετὲς περιπέτειες. Χρειάστηκε νὰ νοσηλευθῆ στὴν πόλη αὐτή. Τὴ χαρακτηρίζει σὰν τὴν πιὸ διαφθαρμένη πόλη τῆς Εὐρώπης. Για καλή του τύχη βρῆκε κάποιον καλόγηρο ποὺ τοῦ ἔκανε ἀντίγραφο μουσικῆς και τὸν ἔθρεφε πλουσιοπάροχα.

Παίρνει νέα ἀπ' τὴ «μαμά» του ποὺ βρίσκεται τώρα στὸ Chambéry. Αὐτὴ μάλιστα τοῦ ἔστειλε και χρήματα. Πηγαίνει πάλι κοντὰ της. Αὐτὴ τοῦ βρῆκε δουλειὰ στὸ κτηματολόγιο. Ἐκεῖ στὸ Chambéry πέρασε κοντὰ της κάμποσα χρόνια πολὺ ὁμορφα. «...ἡ ζωὴ μου ὑπῆρξε τόσο ἀπλῆ και τόσο γλυκειά...» γράφει. Ἀσχολεῖται τώρα και ἐπαγγελματικά. Καταγίνεται νὰ ὑδροχρωματίζει χάρτες τῆς γεωμετρίας. Ἐκεῖνο ὁμως ποὺ τὸν τραβάει κυριολεκτικὰ εἶναι ἡ μουσική, ποὺ δέν ἔπαψε ποτὲ νὰ τὴ δουλεύη. Καταρτίζει ἓνα μικρὸ κονσέρτο. Παρατεῖται ἀπ' ὄλες τὶς ἄλλες δουλειᾶς και καταγίνεται μονάχα σ' αὐτή. Για λίγον καιρὸ ἀναγκάστηκε νὰ ξεμακρύνη ἀπὸ τὸ Chambéry πηγαίνοντας στὸ Besançon νὰ ἐπεξεργασθῆ κάποια μουσική του σύνθεση. Για τὸ λόγο αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ κάμη και ἄλλα ταξίδια. Ἀρρώστησε στὸ μεταξύ, ἀλλ' ἔγινε πάλι καλά.

Ὅταν γύρισε κοντὰ στὴν κ. de Warens, τὸν περιμένε μιὰ πολὺ σκληρὴ ἀπογοήτευση. Ἡ θέση ποὺ κατεῖχε στὸ σπίτι και τὴν καρδιὰ τῆς ἀγαπημένης του «μαμᾶς» ἦταν παρμένη ἀπὸ κάποιον ἄλλο, ἀπὸ ἓνα νεαρὸ Ἑλβετό, ποὺ για ἐπάγγελμά του εἶχε νὰ κάνη περοῦκες. Καθὼς ὁ ἴδιος τὸν περιγράφει: «ἦταν ξανθός, ἄνοστος, ἀρκετὰ καλοκαμωμένος μὲ πρόσωπο ὠχρό...». Ἡ περίφημη «μαμά» τοῦ Rousseau, ἡ κ. de Warens, ποὺ δέν μποροῦσε νὰ ζῆ χωρὶς ἐραστὴ βλέποντας τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Ἑλβετοῦ, γινότανε κάθε μέρα και πιὸ ψυχρὴ στὸ Rousseau. Μπροστὰ σὲ μιὰ τέτοια κατάσταση για μοναδικὴ λύση βρῆκε τὴν ἀναχώρησή του. Ἐφυγε ἀπὸ κοντὰ της «χωρὶς νὰ νοιώση τὴν παραμικρὴ στενοχώρια ἀπ' αὐτὸ τὸ χωρισμό, για τὸν

ὁποῖο προτύπερα καὶ ἡ ἰδέα μονάχα ἔδινε τὴν ἀγωνία τοῦ θανάτου».

Πῆγε στὴν Λυὼν ὅπου βρῆκε κάποια θέση παιδαγωγοῦ σὲ κάποιον Mably. Ὑστερα ἀπὸ λίγον καιρὸ ὅμως παρατήθηκε καὶ ἀπ' αὐτή. Πάλι δὲν μπορούσε νὰ ἡσυχάσῃ. Γύρισε ξανά στὴν πόλη Charmettes ὅπου τὴν ἔμελλε νὰ εἶδε ἡ κ. de Warens. «Ἄλλὰ»—καθὼς γράφει ὁ André Cresson⁽¹⁾—«ἐκείνη πού ἔδινε ζωὴ σ' ὅλα τὰ ἀντικείμενα, σ' ὅλη τὴ φύση, δὲν ἦταν σὰν ἄλλη φορὰ κοντὰ του. Ἡ παλιά του εὐτυχία ἦταν γιὰ πάντα πεθαμένη». Ὁ Rousseau ζητεῖ τότε νὰ βρῆ παρηγοριὰ στὴν ἐργασία. Ἦθελε νὰ βρῆ μέσο νὰ κερδίζῃ χρήματα, ἀλλὰ νὰ κἀνῃ καὶ «καψόνια» γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν καλή του «μαμά». Συνέλαβε τότε τὴν ἰδέα νὰ κάμῃ ἕναν καινούριον τονισμὸ μουσικῆς, τονισμὸ μὲ ἀριθμούς. Πίστεψε πὼς μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔκαμε τὴν τύχη του καὶ στὰ 1741 (29 χρόνων) πῆγε στὸ Παρίσι.

ΟΡΟΥΣΣΩ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ—ΑΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ

Φθινόπωρο τοῦ 1741 ἦταν, ὅταν ἔφθασε ὁ Rousseau στὸ Παρίσι. Ἐγκαταστάθηκε κοντὰ στὴ Σορβὼνη. Ὑστερα ἀπὸ καλὲς συστάσεις γι' αὐτὸν δίνει μερικὰ μαθήματα μουσικῆς. Ὁ de Réaumur ὑπόσχεται νὰ φέρῃ τὸ σχέδιό του τοῦ τονισμοῦ τῆς μουσικῆς στὴν Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν. Αὐτὴ ὅμως γνωμάτευσε πὼς τὸ σύστημά του αὐτὸ δὲν ἦταν οὔτε νέο, οὔτε ὠφέλιμο. Ἐπίασε σχέσεις καὶ μπορεῖ νὰ συναναστρέφεται τὸν πιδιό διάσημο κόσμον τοῦ Παρισιοῦ (Dupin, Diderot κλπ.). Μ' ὅλα ταῦτα δὲν ἐννοοῦσε νὰ τοῦ χαμογελάσῃ ἡ τύχη. Πηγαίνει τακτικὰ στὸ Λουξεμβούργο, πάντα μὲ τὸ Βιογίλιο καὶ τὸν Πλούταρχον στὴν τσέπη. Δὲν λησμονεῖ ὅμως ποτὲ τὴ μουσική. Ρίχνει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ πρῶτον σχεδίασμα τῆς ὑπεράς του μὲ τίτλον : «les muses galantes» δηλαδὴ «οἱ γενναϊόδωρες μουσες». Ἡ κ. de Broglie τὸν βοήθησε νὰ γίνῃ γραμματέας τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Γαλλίας στὴ Βενετία. Στὴν ἀρχὴ ὁ Rousseau δίσταζε νὰ δεχθῇ αὐτὴ τὴ θέση. Προσπάθησε νὰ ξεφύγῃ. Στὸ τέλος δέχτηκε, μὰ χωρὶς ἐνθουσιασμό. Πηγαίνοντας ἐκεῖ θέλησε νὰ περάσῃ καὶ ἀπ' τὴ «μαμά» του. Στὴ Βενετία δὲν τὰ πέρασε καὶ τόσο καλά μὲ τὸν πρεσβευτῆ. Γιὰ τοῦτο δὲν δίστασε νὰ ζητήσῃ τὴν ἀδειά του καὶ σὲ λίγο περνῶντας καὶ ἀπ' τὴ Γενεύη γύρισε στὸ Παρίσι. Σταμάτησε γιὰ λίγο στὴ Nyon καὶ εἶδε τὸν πατέρα του. Φτάνοντας

1. Στὸ βιβλίον : «J. f. Rousseau (sa vie, son oeuvre, sa philosophie)».

στο Παρίσι ξαναπῆγε στο ξενοδοχείο πού ἔμεινε καὶ ἄλλη φορὰ. Ἐλπίζει μὲ τὴν ἡσυχία του σ' αὐτὸ νὰ τελειώσῃ τὴν ὕπερά του. «Ἐκεῖ μὲ περίμενε — γράφει — ἡ μόνη πραγματικὴ παρηγοριὰ πού ὁ θεὸς μὲ ἔκαμε νὰ ἀπολαύσω μέσα στὴ δυστυχία μου καὶ πού αὐτὴ μόνη μου ἔκαμε ὑποφερτὴ τὴ ζωή».

ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΡΕΖΑ-ΠΡΩΤΕΣ ΣΥΝΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ

Ἐκεῖ στο ξενοδοχείο πού ἔμενε εἶχαν πάρει γιὰ πλύστρα μιὰ κοπέλλα ἀπ' τὴν Ὁρλεάνη, τὴν Terése de Vasseur. Ἦταν μιὰ κοπέλλα δειλὴ, ἀπλὴ, χωρὶς κοκκεταρία. Ἐργαζόταν ἐκεῖ γιὰ νὰ συντηρῇ τοὺς γονεῖς της. Ὁ Rousseau συνδέθηκε μ' αὐτὴν ἐρωτικά. Προσπάθησε νὰ τῆς μορφώσῃ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ στάθηκε ἀδύνατο. Ἐγραφεν ἄσχημα καὶ δὲν ἔμαθε ποτὲ νὰ διαβάξῃ καλά, οὔτε νὰ λογαριάξῃ. Μ' ὅλα ταῦτα, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Rousseau διατείνεται, τὸν βοήθησεν αὐτὴ πολὺ στὶς δύσκολες περιστάσεις του. Ἐτσι ἀναγκάστηκε ὁ Rousseau γιὰ χάρη τῆς Τερέζας νὰ διατηρῇ ὀλόκληρη τὴν οἰκογένειά της ἀπὸ 7—8 ἄτομα. Εἶχε τελειώσῃ τὴ μουσικὴ του σύνθεσις «*muses galantes*» καὶ τὴν ἐκτέλεσε, χωρὶς ἐπίτυχία ὅμως. Οἱ φίλοι του μ' ὅλα ταῦτα τὸν παρώτρυναν καὶ τὸν ἐπιφόρτισαν νὰ τροποποιήσῃ μιὰ ὕπερα πού τὴν εἶχε συνθέσει ἄλλη φορὰ ὁ Βολταῖρος καὶ τὴ μουσικὴ της εἶχε συνθέσει ὁ Rameau. Ἦταν «*la princesse de Navarre*» πού ἔγινε «*les fêtes de Ramire*». Ὁ Rousseau δὲν θέλησε χωρὶς τὴν συγκατάθεσις τοῦ Βολταῖρου νὰ θίξῃ τοὺς στίχους. Τοῦ ἔγραψε καὶ πῆρε ἀπ' αὐτὸν μιὰ πολὺ φιλόφρονη ἀπάντησις. Κατὰ τὸν André Gresson αὐτὴ ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ στὶς σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἀνθρώπων πού μελλοντικὰ ἔγιναν οἱ πῶ θανάσιμοι ἐχθροί.

Πέθανεν ὁ πατέρας του καὶ τοῦ ἤρθαν λίγα χρήματα ἀπὸ κληρονομιά. Γιὰ νὰ ζήσει καὶ αὐτὸς καὶ ἡ Τερέζα του ἔγινε πάλι γραμματικός. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1747 ἡ Τερέζα ἔκαμε παιδί ἀπ' τὸ Rousseau. Ἐνοιωθε πὼς ἡ νέα αὐτὴ ὕπαρξις θὰ ἀναστάτωνε τὴ ζωὴ του. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ τὸ παιδί τὸ πῆγαν στο γραφεῖο τῶν ἐκθετων παιδιῶν καὶ τὸ παράδωσαν ἐκεῖ. Πέντε φορὲς ὁ Rousseau ἔγινε πατέρας ἀπ' τὴν Τερέζα καὶ τίς πέντε φορὲς ἔκαμε τὸ ἴδιο πράγμα.

Χωρὶς ἀμφιβολία ἀργότερα ὁ Rousseau αἰσθάνόταν τύψεις γι' αὐτὸ πού ἔκαμε στὰ παιδιά του. Σ' ἓνα του γράμμα ἔγραφε: «Οἱ ιδέες, μὲ τίς ὁποῖες τὸ λάθος μου ἔχει γεμί-

σει τὸ πνεῦμα μου, ἔχουν συνεισφέρει κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ νὰ μὲ κάμουν νὰ σκεφθῶ τὴ μέθοδο τῆς ἀγωγῆς καὶ θὰ βρῆτε ἐκεῖ στὸ πρῶτο βιβλίο (δηλ. τοῦ Αἰμίλιου) μιὰ παράγραφο πού μπορεῖ νὰ σᾶς δείξη τὴ διάθεση αὐτή». Ἡ παράγραφος, γιὰ τὴν ὁποία μιλάει ὁ Rousseau εἶναι τούτη: «Ὅποιος δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ καθήκοντα τοῦ πατέρα, δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ γίνῃ τέτοιος». Καὶ ἄλλοῦ πάλι στὸν Αἰμίλιό του γράφει: «Δὲν ὑπάρχει οὔτε φτώχεια, οὔτε ἀπασχολήσεις, οὔτε ἀνθρώπινος σεβασμὸς πού ἀπαλλάσσουν ἓναν πατέρα ἀπὸ τὸ νὰ θρέψῃ τὰ παιδιὰ του καὶ μάλιστα νὰ τὰ ἀναθρέψῃ ὁ ἴδιος».

ΒΡΑΒΕΥΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΠ' ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Ἡ ὑπηρεσία του σὰν γραμματέας τὸν ἔφερνε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀφρόκριμα τῆς Παρισινῆς κοινωνίας. Συνδέθηκε στενὰ μὲ τὸ Diderot. Μιὰ μέρα πού πῆγε νὰ κάμῃ ἐπίσκεψη στὸ φίλο του διάβασε στὸ ἔντυπο «*Mercur de France*» πὼς ἡ Ἀκαδημία τῆς Dijon προκήρυσσε διαγωνισμὸ μὲ τὸ ἐρώτημα: «Ἄν ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ἔχει συντελέσει στὸ νὰ διαφθείρῃ ἢ νὰ καθαρῖσῃ τὰ ἦθη». «Ἀμέσως μὲ τὸ διάβασμα τῆς προκήρυξης—γράφει ὁ ἴδιος—εἶδα μπροστά μου ἓναν ἄλλο κόσμον, ἔγινε ἄλλος ἄνθρωπος. Μπῆκα σὲ μιὰ τέτοια δόνηση πού μοῦ φάνηκε σὰν παραλήρημα». Ὁ Diderot τὸν παρώτρυνε νὰ λάβῃ μέρος στὸ διαγωνισμὸ. Τὴ νύχτα στὶς ἀϋπνίες του ἀνέπτυξε τὶς ἰδέες του πάνω στὸ θέμα αὐτὸ καὶ σύνθεσε τὴν ἐργασία του μὲ τίτλο: «*discours sur les sciences et les arts*». Μ' αὐτὴν τὴν ἐργασία του ἀποδείχνει πὼς ἡ ἐξέλιξη τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐπιστημῶν φέρνει τὴ διαφθορὰ στὰ ἦθη καὶ τὴ φθορὰ στὴν ψυχὴ. Τὴν ἄλλη χρονιά, στὰ 1750, ἔμαθε πὼς ἡ ἐργασία του αὐτὴ βραβεύθηκε ἀπ' τὴν Ἀκαδημία. Μὲ ἔξοδα τοῦ Diderot δημοσιεύτηκε αὐτὴ καὶ γι' αὐτὸ ἄρχισε μιὰ δυνατὴ πολεμικὴ ἐναντία στὶς ἀπόψεις τοῦ Rousseau. Σὲ μερικὲς μόνο ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις ἀπάντησε ὁ Rousseau.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ—ΘΕΑΤΡΙΚΑ ΤΟΥ ΕΡΓΑ

Ὡς τώρα ὁ Rousseau ἀμφέβαλλε γιὰ τὴν πραγματικὴ του ἀξία καὶ μόνο μπροστὰ στὴν ἐπιτυχία του αὐτὴ ἄρχισε νὰ παίρνῃ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του. Παιρτήθηκε ἀπ' τὴ θέση τοῦ γραμ-

ματικοῦ καὶ ἐπανελάβε τὸ ἐπάγγελμά του νὰ κάμη ἀντίγραφα μουσικῆς. Μιὰ πού τὸ ὄνομά του σὰν συγγραφέας ἔγινε ξακουστό, ἀναγκάστηκε νὰ δέχεται καθημερινὰ ἐπισκέψεις. Χωρὶς νὰ τὸ θέλη ρίχτηκε στὸν »κόσμο». Πῆρε τότε τὴν ἀπόφαση νὰ ἀπαρνηθῆ θεληματικὰ τοὺς κανόνες τῆς εὐπρέπειας. «Ἐγὼ κυνικὸς καὶ καυστικὸς ἀπὸ ντροπῆ. Θλιβόμενον, γιὰτὶ περιφρονοῦσα τὴν εὐγένεια πού δὲν ἤξερα νὰ τὴ χρησιμοποιῶ». Οἱ φίλοι του, ὅπως ὁ Diderot, ὁ Grimm καὶ ἄλλοι, δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγήσουν τὴ συμπεριφορὰ του αὐτῆ. Τὴν ἀπέδιναν στὴν ἀρρώστια (κυστίτιδα), ἀπ' τὴν ὁποία ὑπόφερεν ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια.

Θυμῆθηκε μαζί μὲ τὸν Mussard ἀναμνήσεις Ἰταλικῆς μουσικῆς, ἐνθουσιάστηκε καὶ ἄρχισε νὰ δουλεύη γιὰ τὸ θέατρο. Ἐγραψε τὸ θεατρικὸ ἔργο «Devin du village» δηλαδὴ «μᾶγος τοῦ χωριοῦ» πού παίχτηκε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὸ Fontainebleau μπροστὰ στὴ βασιλικὴ αὐλὴ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ τὸ Γαλλικὸ θέατρο ἔπαιζε ἕνα ἄλλο θεατρικὸ ἔργο τοῦ Rousseau τὸ «Narcisse» (νάρκισσος) πού τὸ εἶχε γράψει στὰ νεανικά του χρόνια στὶς Charmettes. Τὴν ἴδια χρονιά, στὰ 1752, ἔγραψε τὸ ἔργο του «Lettre sur la musique Française» στὸ ὁποῖο ὑποστηρίζει πὼς ἡ ἰταλικὴ μουσικὴ εἶναι ἡ πιὸ καθαρὴ στὸ τραγούδι καὶ στὴ σύνθεση.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΟΥ ΣΕ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Στὰ 1753 ἡ Ἀκαδημία τῆς Dijon προεκήρυξε διαγωνισμὸ μὲ θέμα: «Ποιὰ εἶναι ἡ καταγωγὴ τῆς ἀνισότητος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ ἂν εἶναι αὐτὴ ἐπιτρεπτὴ ἀπὸ τὸ φυσικὸ νόμο». Ὁ Rousseau ἀποφάσισε νὰ πάρη μέρος στὸ διαγωνισμὸ. Γιὰ νάχη τὴ σκέψη του καθάρια, ἔφυγε ἀπ' τὸ Παρίσι γιὰ νάρθη σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ φύση. Πῆγε κι' ἔκατσε γιὰ ὀχτὼ μέρες στὸ ξενοδοχεῖο στὸ Saint - Germain. Ἡ παραμονὴ του αὐτὴ στὴν ἐξοχὴ, ἂν καὶ τόσο σύντομη, τοῦ ἦταν πολὺ χρήσιμη. Ἡ πολυτάραχη ζωὴ τοῦ Παρισιοῦ δὲν ταίριαζε στὰ γούστα του. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀποφάσισε νὰ πάη μέχρι τὴ Γενεύη νὰ ἰδῆ τοὺς συμπατριῶτες του. Στὸ ταξίδι αὐτὸ τὸν συνώδεψε καὶ ἡ Τερέζα. Τοῦ ἦταν ἀπαραίτητες οἱ περιποιήσεις της, γιὰτὶ πάντοτε ὑπόφερεν ἀπὸ τὴν κύστη. Φτάνοντας στὴ Λυών, οἱ ταξιδιωτὲς χωρίστηκαν. Δὲν ἤθελεν ὁ Rousseau νὰ περάσῃ τόσο κοντὰ ἀπ' τὴ «μαμά» του χωρὶς νὰ τὴν δῆ. Πόσο εἶχεν ἀλλάξει! «Τὴν ξαναεἶδα... Θεέ μου! σὲ ποιὰ κατὰ-

σταση! Ποιός έξευτελισμός! Πόσο σπάραξεν ή καρδιά μου!...». Είχε δημιουργήσει αυτή πολλά χρέη, αλλά ο Rousseau δεν ήταν σε θέση να τα πληρώσει. Της έκαμε την πρόταση να πάει να ζήσει ήσυχα κοντά του, μα αυτή δεν το δέχτηκε αυτό.

ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΣΜΟ

Φτάνοντας στη Γενεύη ένοιωσε κάποια ντροπή, γιατί είχε άσπασθίη τον καθολικισμό λησμονώντας τη θρησκεία των πατέρων του. Αποφάσισε λοιπόν να επανέλθει άνοιχτά πια στον προτεσταντισμό. Έτσι ξανάγινε πάλι «πολίτης τής Γενεύης» για το υπόλοιπο τής ζωής του. Στη Γενεύη παρέμεινε τέσσερες μήνες. Τον Οκτώβριο γύρισε πάλι στο Παρίσι με την άποψη να ξανάρθει στην πατρίδα του τη Γενεύη την άνοιξη. Δεν γύρισεν όμως, γιατί το τυπωμένο έργο του με αφιέρωση στη δημοκρατία τής Γενεύης δεν άρεσε και τόσο στους συμπατριώτες του. Το δημιούργησεν αυτό «έχθρους στο συμβούλιο και ζηλοτυπίες στην πλουτοκρατία». Δεν ξαναγύρισεν όμως στη Γενεύη και για το λόγο, ότι ο Βολταίρος είχε εγκατασταθίη κοντά σ' αυτή.

Ο ΡΟΥΣΣΩ ΣΤΟ ERMITAGE

Τότε ο Rousseau εγκαταστάθηκε σε μιá κατοικία που του παραχώρησεν ή κ. d' Erpinay, στο Ermitage μέσα σ' ένα δάσος. Η κυρία αυτή ήθελε νάχη κοντά της ένα τόσο διάσημο άνθρωπο. Απ' εκεί ο Rousseau έστειλε στο Βολταίρο ένα αντίτυπο από το έργο του για την «άνισότητα των ανθρώπων» (Discours sur l' inégalité). Ο Βολταίρος του άπάντησε: «Δέν έχει μεταχειρισθίη ποτέ κανένας τόσο πνεύμα για να θελήσει να μάς κάνη ζώα. Όταν διαβάζη κανένας το έργο σου, του έρχεται ή έπιθυμία να βαδίση με τα τέσσαρα».

Έκει στο Ermitage ο Rousseau ώργάνωσε τη ζωή του. Το πρωί συνέχιζε το επάγγελμά του, έκανε αντίγραφα μουσικής. Τα άπογεύματα τα αφιέρωνε σε περιπάτους. Το δάσος είχε γίνει ο τόπος τής εργασίας του. Κι έχει έδω να κάμη άρκετες εργασίες. Μιá σπουδαία είχε αρχίσει: «Τις πολιτικές του συστάσεις». Ηθελε ακόμα να γράψη τό: «morale sensitive». Σκεπτόταν για ένα σύστημα άγωγής για τα έγγονάκια τής κ. Dupin. Όλες αυτές οι εργασίες του πρόσφεραν θέματα για μελέτη κατά τους περιπάτους του, γιατί δεν μπορούσε να

μελετᾶ παρὰ μόνο περπατώντας. «Τὸ κεφάλι μου δὲν πηγαίνει, παρὰ μόνο μὲ τὰ πόδια μου». Ὄταν ἦταν μέρες βροχερὲς ἐργαζόταν στὸ γραφεῖο του. Ἔτσι ἔκαμεν ἐκεῖ τό: «d i c t i o n n a i r e d e m o u s i q u e» ποὺ δημοσιεύτηκε στὰ 1767.

Ὁ χρόνος τῆς παραμονῆς τοῦ Rousseau στὸ Hermitage μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ ἀπ' τὶς πρὸ γόνιμες ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Μόνο τὸν στενοχωροῦσε πολὺ ἡ μητέρα τῆς Τερέζας, γιατί τοῦ δημιουργοῦσεν ἀνυπέροβλητα χρέη. Ὁ Rousseau γιὰ νὰ λησμονῇ αὐτὲς τὶς σκοτούρες ζοῦσε ὅσο μποροῦσε στὰ ὄνειροπολήματα καὶ τὶς σκέψεις του. Τότε ἔγραψε στὸ Βολταῖρο τό: «l e t t r e s u r l a p r o v i d e n c e» καὶ προπαρασκεύασε τὸ ἔργο του: «n o u v e l l e H é l o i s e» (Νέα Ἐλοῖζα). Τῆ στιγμῇ ποὺ ἔγραφεν αὐτό, συνάντησε στὸ δάσος τὴν κ. de Houstedot, νύφη τῆς κυρίας d' Erinau. Ἀπ' τὴν πρώτη στιγμῇ δημιουργήθηκε ἀγάπη, ἀγάπη ποὺ παρέμεινε πλατωνικὴ παρὰ τὰ θερμὰ μπιλλετάκια ποὺ ὁ Rousseau τῆς ἔστελνε. Αὐτὸ τὸ αἶσθημά του ὁ Rousseau δὲν τὸ ἔκρυβεν ἀπ' τὴν κ. d' Erinau, πρᾶγμα ποὺ τὴ δυσαρέστησε κάπως. Ὄταν αὐτὴ τοῦ ζήτησε νὰ τὴ συνοδέψῃ στὴ Γενεύη, ὁ Rousseau ἀρνήθηκε καὶ ἔτσι διέκοψε μ' αὐτὴ τὶς σχέσεις του. Τὸν ἴδιο καιρὸ τὰ χάλασε καὶ μὲ τοὺς παλιούς του φίλους Diderot καὶ Grimm.

ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΠΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΡΓΩΝ

Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν ἔπρεπε ὁ Rousseau νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Hermitage. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1757 πῆγε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Mont—Louis, κοντὰ στὸ παλάτι τοῦ Montmorency. Ἀπομακρύνει τὴ μητέρα τῆς Τερέζας καὶ ἐπιδίδεται μὲ μεγάλο ζῆλο στὴν ἐργασία του. Προσπαθεῖ σ' αὐτὴ νὰ βρῇ κάποιον κατευνασμοὺ στοὺς ἠθικοὺς πόνους του καὶ στὶς φυσικὰς λύπες του ποὺ ὄλο καὶ πρὸ δυνατὲς γινόταν. Τὸ Φλεβάρη τοῦ 1758 ἔγραψε τό: «l e t t r e à l' A m b e r t s u r l e s s p e c t a c l e s». Στὸ παλάτι τοῦ Montmorency κατοικοῦσε καὶ ὁ στρατάρχης τοῦ Λουξεμβούργου μὲ τὴ γυναῖκα του. Γνώρισαν τὸ Rousseau καὶ τοῦ πρόσφεραν τὴ φιλοξενία τους. Ὁ Rousseau δέχτηκε τὴν προσφορά, ἂν καὶ ἦταν φυσιολάτρης καὶ ἀπέφευγε τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδιαίτερα τὸ περιβάλλον τῶν ἐπισήμων. Βρίσκομε ἐδῶ μιὰ ἀντιλογία πρὸς τὶς ἀρχὲς τῆς ζωῆς του. Τότε ἔγραψεν ὁ Rousseau τὰ πρὸ σημαντικὰ ἔργα του. Τελείωσε τὴ «Νέα Ἐλοῖζα» καὶ συνέγραψε τὸ «C o n t r a t s o c i a l» καὶ τὸν «Αἰμίλιο».

Ο ΚΑΤΑΤΡΕΓΜΟΣ ΤΟΥ

Ἄλλ' ἂν κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ André Cresson, (1) τὸ *contract social* (κοινωνικὸ συμβόλαιον) προξένησε μεγάλη αἰσθησιὴ στὴ Γαλλία, τὸ βιβλίον του «Αἰμίλιος» ἢ «περὶ ἀγωγῆς» ξεσήκωσε τὸ θυμὸ ἐνάντια στὸ συγγραφέα τῶν εὐλαβῶν καὶ τῶν ἄθεων, τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν φιλοσόφων. Ξεσηκώθηκαν οἱ μὲν ἐνάντια στοὺς δὲ σὰν «λύκοι λυσσασμένοι». Δὲν εἶχαν περάσει ἀκόμα 20 μέρες ἀπ' τὸ τύπωμα τοῦ «Αἰμίλιου» στὴν Ὁλλανδία καὶ τὸ βιβλίον αὐτὸ καταδικάσθηκε ἀπ' τὸ Κοινοβούλιον τοῦ Παρισιοῦ νὰ καῖ καὶ νὰ φυλακισθῇ ὁ συγγραφέας του. Τὸν Ἰούνιον τοῦ 1762 ὁ Rousseau φυλακίσθηκε. Μὲ τὴ συμβολὴ ὅμως τῶν φίλων του καὶ μὲ τὴν ἀνοχὴ τῆς ἀστυνομίας ἔφυγεν ἀπ' τὴ φυλακὴ. Τοῦ εἶπαν νὰ πάη στὴν Ἀγγλία. Αὐτὸς ὅμως προτίμησε νὰ πάη στὴν Ἑλβετία στὴ «χώρα τῆς λευτεριάς». Πῆγε στὴν πόλιν Yverdon. Τέσσαρες μῆνες ὕστερα ἀπ' τὸν ἐρχομὸ του στὸ Yverdon, τὸ Συμβούλιον τῆς Γενεύης καταδικάζει καὶ τὰ δύο του βιβλία. Κατόπι παίρνονται οἱ ἴδιες ἀποφάσεις καὶ ἀπ' τὶς ἀρχὲς τῆς Βέρνης. «Σ' ὅλη τὴν Εὐρώπῃ σηκώνονταν ἐνάντια σὲ μένα μιὰ καταραμένη φωνὴ μὲ πρωτάκουστη λύσσα». Ὁ Rousseau ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ ἀπ' τὸ Yverdon. Πηγαίνει σὲ μιὰ πόλιν κοντὰ στὸ Neuchâtel ποῦταν στὴν ἐξουσίαν τοῦ βασιλεῦς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκου τοῦ Β'. Ἐκεῖ τὸν συναντᾷ καὶ ἡ Τερέζα του καὶ ζοῦν μερικὲς ἑβδομάδες ἡσυχίας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Παρισιοῦ ἐξαποστέλλει μῆνυμα σχετικὰ μὲ τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα ὁ «Αἰμίλιος» θεωρεῖται καταραμένος σύμφωνα μὲ τὸ καθολικὸ δόγμα. Ὁ Rousseau τοῦ ἀπαντᾷ μὲ κάποιον γραμμᾶ: «Παίρνω τὴ γραφίδα καὶ τὸ δίκαιον γιὰ τοὺς μοναδικοὺς κανόνες τῆς πίστεώς μου. Ἐξαιρῶ τὴν ἀνθρώπινον ἐξουσίαν καὶ δὲν περιμένω νὰ ὑποταχθῶ κάτω ἀπ' τὰ σχήματά της, παρὰ μονάχα τότε, ὅταν διακρίνω σ' αὐτὴ τὴν ἀλήθειαν». Τὸ γράμμα αὐτὸ δὲν ἐπιδοκιμάστηκε ἀπ' τὴ μεγαλύτερη μερίδα τοῦ Συμβουλίου τῆς Γενεύης, Ὁ Rousseau τότε ἀπάντησε μὲ 9 γράμματά του μὲ τίτλον: «*lettres de la montagne*». Τὰ 6 πρῶτα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἀφιερωμένα στὴν προσωπικὴν του ἀμυνα. Μὲ τὰ ὑπόλοιπα τὰ τρία κατηγορεῖ τὸ σύνταγμα καὶ ἰδιαιτέρως τὸ σύνταγμα τῆς Γενεύης, στὸ ὁποῖον νοθεύτηκε τὸ φιλελεύθερον πνεῦμα.

1. Βιβλίον ποὺ σημειώσαμε πρὸ πάντων.

Ὁ Βολταῖρος ἐξαπέλυσε τότε ἓνα πολὺ βίαιο λιβέλλο ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ τέλος τοῦ 1764. Ἐρεθίστηκαν ἔτσι πολὺ τὰ πνεύματα ἐνάντια στὸ Rousseau. Ἐγινε προβληματικὴ πᾶς ἡ παρατέρα παραμονὴ του στὸ μέρος ἐκεῖνο. Γιατὶ μιὰ βραδυὰ ὑποκινήθηκαν οἱ χωρικοὶ καὶ πῆγαν καὶ λιθοβόλησαν τὸ σπίτι του. Ἀναγκαστικὰ ἄλλαξε τόπο κατοικίας. Ἀλλὰ κι ἀπὸ κεῖ τὸν πρόσταξαν νὰ φύγῃ. Ἐγκαταλείπει τότε τὴν Ἑλβετία καὶ πηγαίνει στὸ Στρασβοῦργο. Ἐκεῖ τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ καλὸν τρόπο.

Ο ROUSSEAU ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΑ

Κάποιος φίλος του τοῦ προτείνει νὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὴν Ἀγγλία. Ἐτσι τὸ Γενάρη τοῦ 1766 ὁ Rousseau βρίσκεται στὸ Λονδίνο. Ὁ φιλόσοφος Hume, φίλος του, τὸν ἐγκατασταίνει σ' ἓνα μικρὸ χωριὸ ὅπου μπορεῖ νὰ ἐργασθῇ μὲ ἡσυχία. Συνεχίζει ἐκεῖ τὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του : «c o n f e s s i o n s» δηλ. «ἐξομολογήσεις». Γιὰ κάμποσον καιρὸ μένει γοητευμένος ἀπ' τὴν παραμονὴ του ἐκεῖ. Καινούργιους λιβέλλους ἐξαπολύει ἐνάντια του ὁ Βολταῖρος. Τὰ χαλνᾷ καὶ μὲ τὸ φίλο του τὸ Hume καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ φύγῃ ἀπ' τὴν Ἀγγλία.

ΠΑΛΙ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ

Γύρισε τότε πάλι στὴ Γαλλία κοντὰ στὸ Μαρκήσιο de Mirabeau, τὸν πατέρα τοῦ διάσημου ρήτορα. Πηγαίνει κατόπι γιὰ λίγο στὴ Νορμανδία. Ἡ Τερέζα εἶναι πάντα κοντὰ του. Τοῦ ἐξασφαλίζει τὶς ἀπαραίτητες περιποιήσεις στὴν ἀρρώστια του, ἀπ' τὴν ὁποία ἐξακολουθητικὰ ὑπόφερε. Πῆγε τότε καὶ στὸ Chambégy καὶ ἐπεσκεψτήκε τὸν τάφο τῆς περίφημης «μαμᾶς» του, τῆς de Warens. Κατόπι ἐγκαταστάθηκε στὸ Bourgoin. Ἐκεῖ μπροστὰ σὲ δυὸ μάρτυρες ἔδωκεν ὀριστικὰ στὴν Τερέζα «τὸ ὄνομα καὶ τὴ θέση τῆς γυναίκας του», διαδηλώνοντας ἀδιάλυτο τὸ δεσμὸ ποὺ τοὺς ἀντάμωσε πρὶν καὶ 25 χρόνια. Τὸ κλίμα ὅμως στὸ μέρος αὐτὸ ἦταν πολὺ ὑγρὸ καὶ τοῦ πείραξε τὴν ὑγεία του. Ἀποφασίζει νὰ γυρίσῃ στὸ Παρίσι γιὰ νὰ ἀποστομώσῃ ἀπ' ἐκεῖ τοὺς ἐχθροὺς του. Τοῦ ἐπέτρεψεν ὁ Choiseul νὰ ξαναγυρίσῃ καὶ νὰ μείνῃ ἐκεῖ στὴν πρωτεύουσα, ὅπου ἄλλη φορὰ τὸ Κοινοβούλιο τοῦ εἶχεν ὑπαγορεύσει τὴν παραμονή. Δοκίμασε νὰ διαβάξῃ στὰ σαλόνια τοῦ Παρισιοῦ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἔργο του «c e n f e s s i o n s», ἀλλὰ διαπίστωσε ἀδιαφορίαν. Δὲν κατώρθωσε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ διασκεδάσῃ τὴν ἀπο-

πνικτική ατμόσφαιρα, γι' αυτό έγραψε τούς «διαλόγους» του, μέσα στους οποίους ένας συνδιαλεγόμενος αναλάμβανε τήν υπεράσπισή του. Κι αυτό όμως τὸ μέτρο υπῆρξε κόπος ανώφελος.

Γιὰ νὰ βγάξη τὰ έξοδα τῆς συντήρησής του γυρίζει ξανά στὸ παλιό του επάγγελμα, στὰ αντίγραφα τῆς μουσικῆς. Κατοικοῦσε σ' ἓνα δωμάτιο μοντέρνο ἀπέναντι ἀπ' τὸ μέγαρο τῶν ταχυδρομείων. Τελειώνοντας τὴ δουλειά του πήγαινε καὶ περπατοῦσε στὸ δάσος τοῦ Saint - Cloud. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ έγραψε τὸ έργο του: «Rêves du promoteur solitaire». Μερικὰ κομμάτια ἀπ' αὐτὸ θεωροῦνται ἀπ' τὶς καλύτερες σελίδες ποὺ έχουν βγῆ ἀπ' τὴ γραφίδα του,

ΜΙΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ROUSSEAU ΑΠΟ ΦΙΛΟ ΤΟΥ

Ὁ Bernardin de Saint - Pierre ποῦταν φίλος του καὶ τὸν ἐπισκέπτονταν συχνὰ τότε ποὺ ἔμεινε στὸ Παρίσι στὸν τέταρτο ὄροφο τῆς ὁδοῦ Platrier, ἀπέναντι τῶν ταχυδρομείων, μᾶς δίνει τὴν ἐξῆς περιγραφή γιὰ τὸ Rousseau καὶ τὸ χρώμα τοῦ περιβάλλοντος τῆς κατοικίας του: «Ἦταν μιὰ ἀδύνατη ιδιοσυγκρασία, μὲ μέτριο ἀνάστημα. Ὁ ἓνας ἀπ' τοὺς ὤμους του φαινόταν πιὸ ψηλὸς ἀπ' τὸν ἄλλο. Ἄγνωστο γιὰτὶ ἦταν ἔτσι. Ἦταν φυσικό του ἐλάττωμα αὐτό; Εἶχε γίνεи ἔτσι, γιὰτὶ ἔπαιρνε τέτοια στάση κατὰ τὴν ἐργασία του; Ἦ ἦταν κύρτωμα ἀπὸ τὴν ἡλικία του, γιὰτὶ ἦταν τότε 64 χρόνων; Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ σῶμα του ἦταν πολὺ κανονικό. Εἶχε λιγάκι μελαψὸ χρώμα, τὰ μῆλα ἀπὸ τὰ μάγουλά του χρωματισμένα, στόμα γλυκό, μὲ μάτια γεμάτα φωτιά. Οἱ λοξές γραμμὲς ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὰ ρουθούνια πρὸς τὰ ἄκρα τοῦ στόματος καὶ ποὺ χαρακτηρίζουν γιὰ τὸν καθένα τὴ φυσιογνωμία του, οἱ γραμμὲς αὐτὲς τοῦ Rousseau φανέρωναν μεγάλη συναισθηματικότητα καὶ μελαγχολικὸ ὕφος. Κοντά του εἶχε ἓνα μικρὸ κλειδοκύμβαλο, στὸ ὁποῖο δοκίμαζε ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἤχους. Δυὸ μικρὰ κρεββάτια μὲ βαρβακόπανα στρωμένα μὲ μπλέ καὶ ἄσπρο χρώμα, ὅπως καὶ τὰ παραπετάσματα τῆς κάμαρας, ἓνα κωμμό, ἓνα τραπέζι καὶ λίγες καρέκλες ἦταν ὅλα ὅλα τὰ ἐπιπλα. Ἐνα καναρίνι τραγουδοῦσε στὸ κλουβί του ποῦταν κρεμασμένο στὸ ταβάνι τοῦ δωματίου. Σπυργίτια ἔρχονταν γιὰ νὰ φᾶνε ψίχουλα στὰ ἀνοιχτὰ παράθυρα πρὸς τὸ δρόμο. Στὰ παράθυρα τοῦ διάδρομου ἔβλεπε κανένας κασόνια καὶ δοχεῖα μὲ φυτὰ,

ἀπ' τὰ ὁποῖα πολλά ζοῦν στὸ ὕπαιθρο αὐτοφυῆ».

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ

Ἄφ' ὅτου ἦλθε στὸ Παρίσι χειροτέρευσε πολὺ ἡ ὑγεία του. Ὁ θαυμαστής του, ὁ Μαρκήσιος de Girardin τὸν πῆρε στὴν ἑπαυλὴ του σὲ ἐξοχικὸ μέρος μαζί με τὴν Τερέζα του. Ἄν καὶ φάνηκε πὼς ἡ ἡσυχία τῆς ἐξοχῆς καὶ ὁ καθαρὸς ἀέρας τοῦ ἔκαμαν κάποιο καλὸ, μ' ὅλα ταῦτα πέθανε σύντομα στίς 2 Ἰουλίου τοῦ 1778, σὲ ἡλικία 66 χρόνων. Τὸ πρωτὶ τῆς μέρας ποὺ θὰ πέθνησκε φώναξε τὴν Τερέζα καὶ τῆς εἶπε: «Ἀγαπημένη μου γυναῖκα, κάνε μου τὴ χάρη νὰ ἀνοίξης τὸ παράθυρο γιὰ νάχω τὴν εὐτυχία νὰ ἰδῶ ἀκόμα μιὰ φορὰ τὴν πρασινάδα. Πόσο εἶναι ὁμορφα! Πόσο ἡ μέρα αὐτὴ εἶναι καθαρὴ καὶ γλυκειά!»

Μερικοὶ εἶπαν πὼς δὲν πέθανε ἀπὸ φυσικὸ θάνατο. Εἶπαν πὼς αὐτοκτόνησε ὁ ἴδιος μὲ πιστόλι καὶ ἄλλοι εἶπαν πὼς τὸν σκότωσεν ἡ Τερέζα. Τίποτε ὁμως ἀπ' αὐτὰ δὲν εἶναι σωστό. Ὄταν ἀργότερα ἔκαμαν τὴν ἐκταφὴ του μπροστὰ σὲ ἀξιόπιστα πρόσωπα, διαπιστώθηκε πὼς στὸ κρανίον του δὲν ὑπῆρχεν οὔτε καμμιά τρύπα, οὔτε κάταγμα. Ὁ θάνατός του κατὰ συνέπεια προῆλθεν ἀπ' τὴν κυστίτιδα, ἀπ' τὴν ὁποία ὑπόφερε σὲ ὅλη τὴν ζωὴν.

Τὸ Rousseau τὸν ἔθαψαν στὸ μικρὸ νησί τῶν Peupliers στὴ μέση ἀπὸ τὸ πάρκο τοῦ Ermenonville.

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Ἦστερα ἀπὸ 16 χρόνια ἀπ' τὸ θάνατό του, δηλ. στὰ 1794, ἀποφασίστηκε ἀπ' τὴν Ἐθνοσυνέλευση τῶν Γάλλων νὰ τοποθετηθῆ πανηγυρικὰ ἡ στάχτη του στὸ Πάνθεο, ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ πρὶν καὶ τρία χρόνια (στὰ 1791) καὶ ἡ στάχτη τοῦ ἐχθροῦ του Βολταίρου, ποῦχε πεθάνει λίγες ἐβδομάδες πρὶν ἀπ' αὐτόν.

Ἡ μεταφορὰ τῆς στάχτης ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἱεροτελεστία. Σχηματίστηκε μιὰ μεγάλη συνοδεία ἀπὸ διάφορες ὁμάδες ποὺ ἡ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς συμβόλιζε καὶ κάποιο ἔργο τοῦ Rousseau. Τὰ μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης προπορεύονταν μπροστὰ ἀπὸ ἓνα κλητῆρα ποὺ κρατοῦσε τό: c o n t r a t s o c i a l. Ἀκολουθοῦσαν μητέρες μετὰ τὰ παιδιά τους γιὰ νὰ θυμίζουν τὸν Αἰμίλιο.

Οι μουσικοί έπαιζαν κομμάτια από τὸ ἔργο του «d e v i n d u
v i l l a g e». Ἀκολουθοῦσαν ἄλλη ομάδα με ἄτομα ποὺ κρατοῦ-
σαν κἀνιστρα γεμάτα ἀπὸ λουλούδια καὶ φρούτα ποὺ ὑπενθύμι-
ζαν τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φύση. Τελευταία δὲ ἀκολουθοῦσαν οἱ
κάτοικοι τῆς Γενεύης γιὰ νὰ φέρουν στὴ μνήμη τὴ γενέτειρα
πόλη τοῦ Rousseau. Στὴ χήρα πια γυναίκα του, τὴν Τερέζα,
δόθηκε σχετικὴ σύνταξη. Ἡ γενέτειρα πόλη, ἡ Γενεύη, ὄχι μόνο
σὲ μιὰ ὁδὸ τῆς ἔδωσε τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ ὠνόμασε μ' αὐτὸ καὶ
ἓνα νησάκι ποῦναι στὴ λίμνη τῆς Γενεύης. Στὰ τελευταία δὲ
χρόνια στὸ ἀνώτατο παιδαγωγικὸ ἴδρυμα τῆς Γενεύης δόθηκε
τὸ ὄνομα: «Institut Jean — Jacques Rousseau». (1)

ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ

Καθὼς εἶναι αὐτονόητο, τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Rous-
seau ὑπῆρξε πολὺ σημαντικό. Τὰ πιδ πολλὰ ἔργα του ἀναφέρ-
θηκαν σὲ ὅσα γράφτηκαν πιδ πάνω. Γιὰ νὰ καταλάβη κανένας
πιδ καλὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου φιλόσοφου θὰ παρατεθῆ ὁ παρα-
κάτω χρονολογικὸς κατάλογος τῶν συγγραμμάτων του καὶ ἡ
χρονολογία δημοσίευσής τους.

Στὰ 1750 ἔγραψε τὸ ἔργο του: «Discours sur les sciences
et les arts».

1754. «Discours sur l' inégalité». Δημοσιεύτηκε στὰ 1755
στὸ Ἄμστερνταμ.

1756. »Lettres sur la providence».

1758. «Lettre sur les spectacles» (Ἄμστερνταμ).

1761. «La nouvelle Héloïse» (τόμοι 4). Δημοσιεύτηκε στὸ
Παρίσι.

1762. α) «Le contrat social» (Ἄμστερνταμ).

β) «Emile» (Παρίσι καὶ Ἄμστερνταμ):

1763. «Lettre à Christophe de Beaumont» (Ἄμστερ-
νταμ).

1764. «Lettres de la montagne» (Ἄμστερνταμ).

1765. «Lettre à Monsieur Buttafuoco sur la legis-
tation de la Corse».

1. Σήμερα τὸ ἴνστιτούτο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητο, ὅπως ἄλλη φορὰ,
ἀλλὰ προσαρτημένο στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γενεύης καὶ φέρει πια τὴν ὀνο-
μασία: «Institut des sciences de l' éducation» (Université
de Genève).

1768. «Dictionnaire de Musique».

1772. «Considération sur le Gouvernement de la Pologne».

1782 Δημοσιεύτηκε τὸ ἔργο του «Confessions» (Rêveries du promeneur solitaire). Ἐξ πρῶτα βιβλία.

1790. «Confessions» Τὰ ἔξ τελευταία βιβλία. (Dialogues).

1805. «Lettres sur la botanique».

1924-1937. «Correspondance générale» (20 τόμοι). Παρίσι.

Τὰ πλήρη συγγράμματά του ἔχουν ἐκδοθῆ πολλὰς φορές.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΑ

Όλοι οἱ φιλόσοφοι, καθὼς εἶναι γνωστό, παίρνουν θέματα, πάνω στα ὁποῖα ἐπανερχονται καὶ τὰ ὁποῖα σφυροκοποῦν κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε σχηματίζουν τὶς σταθερὰς βάσεις γιὰ τὸ δόγμα τους. Ποῦ τὰ βρίσκουν ὁμως τὰ θέματα αὐτά; Κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ τοὺς τὰ ὑπαγορεύει ὁ ἔμφυτος χαρακτήρας τους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος συντελεῖ γι' αὐτὸ ἡ ἀγωγή τοῦ φυσικοῦ, τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ τους περιβάλλοντος. Τὰ θέματα αὐτὰ παίζουν πρωταρχικὸ ρόλο γιὰ νὰ καθορίζουν τὸν τόνο σὲ ὅσα διακηρύσσουν καὶ νὰ ἐκλέγουν τὶς μέθοδοις ποὺ υἱοθετοῦν γιὰ νὰ καρποφορήσουν οἱ ἰδέες τους. Ἡ ἀρχὴ αὕτη, καθὼς καταδείχτηκε ἀπ' ὅσα διατυπώθηκαν παραπάνω, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ Rousseau, ἴσως περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον φιλόσοφο.

Μὲ τὸ φιλοσοφικὸ του σύστημα ὁ Rousseau ἐπαναστάτησε ἐνάντια στὶς αὐθαιρεσίες τῆς ἐποχῆς του, εἴτε προέρχονταν αὐτὲς ἀπ' τὴν ἐκκλησία, εἴτε ἀπ' τὴν πολιτεία. Προσέβαλε τὰ θεμέλια τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ καιροῦ του: οἰκογένεια, σχολεῖο, κοινωνικὸ σύστημα κλπ.

Κατὰ τὴν ἐργασία του ποὺ βραβεύτηκε, καθὼς εἶδαμε, ἀπ' τὴν Ἀκαδημία τῆς Dijon (discours sur les sciences et les arts) βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσῃ τὶς ἰδέες του. Ὑποστήριξε σ' αὕτη πῶς οἱ ἐπιστῆμες καὶ οἱ τέχνες, ἡ μόρφωση γενικά, ἀντὶ νὰ ἐξαγνίσουν καὶ νὰ ἐξυψώσουν τὰ ἦθη, τὸ ἀντίθετο ἔχουν ἐπιφέρει τὴ διαφθορὰ τῶν χαρακτήρων καὶ τὴ διαστρέβλωση τῶν ἠθῶν.

Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο διατύπωσε τὶς δημοκρατικὰς καὶ φιλοσοφικὰς του ἰδέες καὶ στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀνισότητά τῶν ἀνθρώπων. Στὴν ἐργασία του αὕτη (discours sur l' inégalité) ὑποστήριξε πῶς ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε γιὰ νὰ μένη πάντοτε στὴν

κατάσταση τῆς ἀγριότητος, στήν ὁποία καί θὰ ἦταν εὐτυχι-
σμένος. Σέ μιὰ τέτοια κατάσταση ἡ μόνη ἀνισότητα στοὺς ἀν-
θρώπους θὰ ἦταν ἡ διαφορὰ στήν ἡλικία, στή σωματική διά-
πλαση κλπ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος συναναστράφηκε μὲ ἄλ-
λους ἀνθρώπους καί ἔκαμε τὴν οἰκογένεια, τὴν ὑποτυπώδη κοι-
νωνία, ἐφεῦρε τὴν ὁμίλια. Ἄλλ' ἐπειδὴ θέλησε νὰ κατοχυρώσῃ
τὴ δική του εὐδαιμονία καί τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του,
ἐγκαινίασε τὴν πολιτική καί ἠθική ἀνισότητα μὲ τὸ θεσμὸ τῆς
ἰδιοκτησίας, ἡ ὁποία ἀντὶ νὰ φέρῃ πρόοδο, ἔφερεν ὀπισθοδρο-
μηση. Ἀπ' τὴ στιγμή πού ὁ ἄνθρωπος σκέφτηκε νὰ ἐξασφαλίσῃ
περισσότερες προμήθειες ἀπ' ὅσες τοῦ χρειαζότανε, ἀμέσως γεν-
νήθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς ἰδιοκτησίας καί χάθηκε ἡ ἰσότητα. Ἔτσι
ἐπιβλήθηκε ἡ δουλεία τῆς ἐργασίας καί χάθηκε ἡ φυσικὴ ἐλευ-
θερία. Ἡ φύση ἔκαμε τὸν ἄνθρωπο ἀγαθὸ καί ἡ κοινωνία τὸν
διέφθειρε. Ἡ ἀπλή ποιμενικὴ ζωὴ στή φύση εἶναι ὁ μοναδικὸς
τρόπος νὰ ἀπαλλαχθῇ κανένας ἀπ' τὴν ἀδικία πού δημιούργησεν
ἡ πολιτισμένη κοινωνία.

Στὴν ἐπιστολή του γιὰ τὰ θεάματα κατέκρινε τὸ θέατρο
καί ἰδιαίτερα τὸ Γαλλικὸ θέατρο τοῦ Μολιέρου, ὅτι τάχα γελοιο-
ποίησεν αὐτὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀρετὴ καί ἔγινε σχολεῖο κοινο-
κῆς διαφθορᾶς.

Στὸ βιβλίον του «Nouvelle Héloïse» πού τὸ ἔγραψε σὲ
ῥοσὸς ἐπιστολιμαῖο παίρνει τὴ θέση πὼς κάθε ἄτομο μπορεῖ νὰ
ἀναδημιουργήσῃ μέσα του τὸν ἄνθρωπο τῆς φύσης. Γι' αὐτό,
ὅταν ἔφυγε καί πῆγε στήν ἐξοχὴ ἔγραψε γιὰ τὴν τέτοια ζωὴ του:
**«μὲ τὸν ἑαυτό μου, τὸν ἀγαπητό μου σκύλο, τὴ γερα-
σμένη γάτα, τὰ πουλιὰ τοῦ δάσους, μὲ ὀλόκληρη τὴ φύση
καί τὸν ἀφθαστο δημιουργό της».**

Τὶς πολιτικὲς του ιδέες διατύπωσε στὸ «Contrat social».
Σ' αὐτὸ ὑποστηρίζει πὼς ἡ πολιτεία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ
μιὰ σιωπηλὴ συμφωνία τῶν πολιτῶν, ποῦναι ἐνωμένοι γιὰ τὸ
κοινὸ καλὸ ὅλων καί γιὰ τὸ ὁποῖο καλὸ παραιτοῦνται αὐτοὶ ἀπ'
τὴν ἀρχικὴ τους ἐλευθερία. Σ' ἓνα κράτος ὑπέρτατος κυρίαρχος
εἶναι ὁ λαός, γιατί αὐτὸς ἀναθέτει στήν κυβέρνησή του τὴν
ἐκτελεστικὴ ἐξουσία. Τὴν κυβέρνησις πρέπει νὰ τὴν ἐπιβλέπη
ὁ λαός καί στήν ἀνάγκη νὰ τὴν καθαιρῇ. Ποτὲ δὲν πρέπει νὰ
ναί τὸ ἀτομικὸ στοιχεῖο, αὐτὸ πού καθορίζει κάθε νόμο, ἀλλὰ
μονάχα τὸ γενικὸ συμφέρον. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Rousseau
νόμος εἶναι ἡ πανηγυρικὴ καί δημόσια ἐκδήλωση τῆς γενικῆς
θέλησης τοῦ λαοῦ πάνω σὲ κάποιο θέμα πού παρουσιάζει κοινὸ
ἐνδιαφέρον. Κατὰ τὸ Rousseau, τὸ πῶς καλὸ καί φυσικὸ

πολίτευμα είναι ή δημοκρατία. Παραδέχεται πώς ένα τέτοιο ιδανικό πολίτευμα θέλει ανθρώπους τέλειους και ίσους. Σε δεύτερη μοίρα, ύστερα απ' τή δημοκρατία, παραδέχεται τὸ ἄριστοκρατικό πολίτευμα, με τήν προϋπόθεση ὅμως πὼς ὅσοι θὰ ἐκλέγονται γιὰ κυβερνήτες νὰ μὴ ἐκλέγονται με βάση τὸν πλοῦτο τους, ἀλλὰ με βάση τήν ἱκανότητά τους καὶ τήν ἀφιλοκέρδειά τους.

Με τὸ παιδαγωγικό του σύγγραμμα: «**Αἰμίλιος**» ἢ «περὶ ἀγωγῆς» ἔκαμε τέτοια ἐντύπωση ὁ Rousseau στοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του, πὺν παρόμοια ἐντύπωση δὲν ἔχει κάμει κανένας οὔτε πρὶν, οὔτε ὕστερα απ' αὐτόν. Γιὰ τή διατύπωση τῶν παιδαγωγικῶν του ἰδεῶν σ' αὐτὸ ἐπέδρασε σημαντικά ὁ Πλάτωνας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρει πὼς «**ἡ πολιτεία του εἶναι ἡ πιὸ καλὴ ἐργασία γιὰ τήν ἀγωγή πὺν γράφτηκε ποτέ**». Πολὺ τράβηξαν τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ οἱ θεωρίες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πλούταρχου. Κάπως περιληπτικά οἱ ἀπόψεις του πὺν διατυπώνονται στὸ βιβλίο αὐτὸ εἶναι οἱ ἑξῆς:

Ἄνθρωπος γεννιέται φυσικά καλός. Ὁ πολιτισμὸς τὸν διαφθείρει. Γιὰ νὰ γιαιτρευτῆ τὸ κακό, μιὰ μόνο λύση ὑπάρχει: νὰ ἐπιστρέψῃ ξανά στὴ φύση, δηλ. στὴ φυσικὴ ζωὴ. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀγωγή. Ἡ ἀγωγή δὲν πρέπει νὰναι ταξικὴ. Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ προφυλάξῃ τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ τὸν διατηρήσῃ στὴ φυσικὴ του κατάσταση. Νὰ ἐπιδιώκῃ αὐτὴ νὰ ἐξελίξῃ τὶς φυσικὲς προδιαθέσεις τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τὶς διατηρήσῃ ἀκμαῖες. Νὰ ἀπομακρύνῃ κάθε κίνδυνο πὺν μπορεῖ νὰ σταματήσῃ τὴν ἐξέλιξη. Τὸ ἔργο του «**Αἰμίλιος**» διαιρεῖται σὲ πέντε βιβλία. Στὸ πρῶτο βιβλίο περιγράφεται ἡ ἀγωγή τοῦ Αἰμίλιου στὰ δυὸ πρῶτα τῆς ζωῆς του χρόνια. Στὸ δεύτερο ἀσχολεῖται με τὴν ἀγωγή του ἀπὸ τὸ δεύτερο ὡς τὸ δωδέκατο χρόνο. Στὸ τρίτο διαπραγματεύεται τὴν ἀγωγή τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀπὸ τὰ 12 ὡς τὰ 15 χρόνια. Στὸ τέταρτο ἀρχίζει ἡ ἀγωγή τοῦ Αἰμίλιου πέρα απ' τὰ 15 χρόνια του, πὺν τὴ χαρακτηρίζει ἀνδρική ἀγωγή. Καὶ στὸ πέμπτο βιβλίο περιγράφει τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀγωγῆς τοῦ Αἰμίλιου με ταξίδια καὶ τὸ γάμο του με τὴ Σοφία, τῆς ὁποίας ἀναφέρει καὶ αὐτῆς τὴν ἀγωγή.

Οἱ ἰδέες πὺν διατυπώνει στὸν Αἰμίλιο ὁ Rousseau εἶναι ἀπαύγασμα τῆς αὐστηρῆς κριτικῆς του ἐνάντια στὸν πολιτισμὸ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ του γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ φυσικότητα τοῦ ἀτόμου. Πάνω στὶς ἀπόψεις πὺν διατύπωσε ἀσκήθηκε βέβαια ἡ σχετικὴ κριτικὴ. Πολλὲς ὅμως ἀπ' τὶς ἀντιλήψεις του ἔχουν καὶ σήμερα ἀπαρασάλευτο κῦρος στὸν τομέα τῆς ἀγωγῆς, καθὼς θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω.

Ὡς πρὸς τὸν τομέα τῆς μουσικῆς, μὲ τὴν ὁποία ἀσχολήθηκε ὁ Rousseau σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε τίποτε, γιατί λείπει ἡ τέτοια εἰδικότητα. Γιὰ τοῦτο διαλαμβάνονται ἐδῶ ὅσα ὁ κ. Διονύσιος Γιατρᾶς ἔχει τονίσει σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτό: «...ὁ μουσικὸς Rousseau μπορεῖ νὰ ἄφισε ἓνα μουσικὸ ἔργο ποῦ νὰ εἶναι πρὸ πολλοῦ ξεπερασμένο, ἀλλ' οἱ ιδέες του γιὰ τὴ μουσικὴ ἔχουν ἀκόμα καὶ σήμερα τὴ σημασία τους κυρίως μάλιστα σήμερα».

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΟΙ ΙΔΕΕΣ ΤΟΥ

Ὁ Rousseau, καθὼς διαπιστώθηκε ἀπ' τὰ παραπάνω, ὑπῆρξεν ἓνας παράξενος ἄνθρωπος. Μᾶς τὸ λέγει ἄλλως τε καὶ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ὅταν γράφῃ: «Ἀγαπῶ πιὸ καλὰ νὰ εἶμαι ἓνας ἄνθρωπος μὲ παραδοξολογίες παρὰ νᾶμαι ἄνθρωπος μὲ προλήψεις». Τί σημαίνει αὐτό; Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ Rousseau δὲν ἐνδιαφέρθηκε καθόλου νὰ ἀσχοληθῇ καὶ νὰ προσαρμοσθῇ μὲ τὸ ψεύτικο κοινὸ αἶσθημα. Ἐνα μόνον πράγμα εἶχεν αὐτὸς προστὰ στὰ μάτια του: τὴν ἀλήθεια καὶ μόνον τὴν ἀλήθεια. Ἄν ἡ ἀλήθεια ὅπως τὴν πίστευε αὐτός, ἦταν σύμφωνη μὲ τὴν πίστη τῆς πλειονότητος, τόσο τὸ καλύτερο. Σὲ διαφορετικὴ περίπτωση, πάλι ὁ Rousseau τὴ διατύπωνε κι' ἄς ἦταν αὐτὴ ἀντίθετη πρὸς ὅποιον δῆποτε, ἀκόμα καὶ πρὸς ὅλον τὸν κόσμον.

Ἡ σύγχρονη πρὸς τὸ Rousseau κοινωνία βρισκόταν σὲ στάδιο παρακμῆς καὶ διάλυσης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἄρεσαν σὲ πάρα πολλοὺς οἱ ἐπαναστατικὲς ιδέες του καὶ τράβηξαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς πλειονότητος τῆς κοινωνίας. Μὲ τὸ «Contrat social» καταφέρθηκε ἐνάντια στὴν ἀπολυταρχία τῆς ἐποχῆς του. Δημιουργήθηκαν γι' αὐτὸ σφοδρὲς συζητήσεις καὶ σηκώθηκε μεγάλος θόρυβος. Οἱ πολιτικὲς πεποιθήσεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέχτηκαν σοβαρὸ ἀντίκτυπο ἀπ' τὴς δημοκρατικὲς ιδέες ποῦ διατύπωνε σ' αὐτὸ τὸ σύγγραμμα. Ἀναγνωρίζεται ἀπ' ὅλους πὼς οἱ ιδέες τοῦ Rousseau εἶναι ἀπ' τοὺς σπουδαιότερους συντελεστὲς ποῦ παρασκεύασαν καὶ ᾠδήγησαν στὰ 1789 στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Τὸ «Contrat social» εἶναι ἀπ' ἐκεῖνα τὰ πολὺ λίγα βιβλία ποῦ ἔχουν φέρει θετικά, μεγάλα καὶ ἄμεσα κοινωνικὰ ἀποτελέσματα. Ἴσως καὶ προγενέστερα ἀπ' τὸ Rousseau νᾶχαν διακηρυχθῇ νεωτεριστικὲς ιδέες, ἀπὸ θρησκευτικὴ, πολιτειακὴ, παιδαγωγικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀποψη, ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητο

πώς ο Rousseau υπήρξε ο πιο μαχητικός, ο πιο ξεκάθαρος δάσκαλος και οδηγητής του επαναστατικού πνεύματος.

Όλοι οι ρήτορες κατά την Γαλλική επανάσταση άντλούσαν επιχειρήματα και έπαιρναν κομμάτια από τα έργα του και τα διακήρυτταν στο λαό. Σαν σε ευαγγέλιο στηρίχτηκαν κατά το 18ο και 19ο αιώνα στο «Contrat social» όλοι οι συνταγματολόγοι και πολιτειολόγοι.

Το ίδιο σημαντικό υπήρξε και στον τομέα της παιδαγωγικής επιστήμης ή επίδραση των ιδεών του Rousseau που διατύπωσε στον «Αιμίλιο». Θάταν μεγάλη παράλειψη από μέρος μας να μη τονισθεί ή συμβολή των ιδεών του και στο ζήτημα αυτό. Κατά κύριο λόγο επανεστάτησε ενάντια στη θεωρία, κατά την οποία το παιδί θεωρούντανε μικρογραφία των μεγάλων. Έπειτα απελευθέρωσε την παιδική ηλικία από τα δεσμά της μοιρολατρικής κοινωνίας και τη μεσαιωνική πνευματική χαλιναγώγηση. Σ' αυτόν οφείλονται οι βάσεις της νεώτερης ψυχολογίας του παιδιού, γιατί αυτός τόνισε πρώτος τις ατομικές διαφορές, τη βαθμιαία εξέλιξη του παιδιού και την περιέργειά του. Καταδίκασε την άσκοπη απομνημόνευση που δεν άσκει την κρίση και τη λογική. Τόνισε πως το παιδί πρέπει να οδηγείται να ανακαλύπτει τα γεγονότα που το ενδιαφέρουν με την απ' ευθείας εμπειρία του και με τις δικές του αισθήσεις, αντί να δέχεται τα διδασκόμενα μονάχα από τους άλλους. Η άσκηση των αισθήσεων να γίνεται με τη σχετική επαφή του παιδιού με τα πράγματα και τη σχετική επενέργεια πάνω σ' αυτά (αρχή της έποπτείας και αρχή της αυτενέργειας). Άκόμα και για τη μέθοδο διδασκαλίας διαφόρων μαθημάτων έριξε σπόρους που έχουν παντοτινή φρεσκάδα. π.χ. τονίζει πως πριν απ' τη διδασκαλία της γεωγραφίας να προηγηθεί διδασκαλία του περιβάλλοντος κλπ.

ΜΕΡΙΚΕΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΑΠ' ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ

Θεωρούμε υποχρέωση να παρατεθούν εδώ και λίγες περιόδοι από τα πιο αξιόλογα έργα του Rousseau.

α) 'Αποσπάσματα απ' τον Αιμίλιο.

«...Πριν από την κλήση των γονέων, η φύση καλεί το άτομο στην ανθρώπινη ζωή. Το να ζη είναι το έπαγγελμα που θέλω να τον μάθω (δηλ. τον Αιμίλιο)... Η πραγματική σπου-

δή μας είναι ἡ σπουδὴ τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης... Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μόνο νὰ ἀναπνέουμε. Εἶναι νὰ ἐνεργοῦμε, νὰ χρησιμοποιοῦμε τὰ ὄργανά μας, τὶς αἰσθήσεις μας, τὶς δεξιότητές μας, ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἑαυτοῦ μας, πού μᾶς δίνουν τὸ αἶσθημα τῆς ὑπαρξῆς μας. Ὁ ἄνθρωπος πού ἔχει πῶς πολὺ ζήσει δὲν εἶναι ἐκεῖνος πού ἀριθμεῖ τὰ πῶς πολλὰ χρόνια, ἀλλ' ἐκεῖνος πού ἔχει νοιώσει πῶς πολὺ τὴ ζωὴ... Παρατηρῆστε τὴ φύση καὶ ἀκολουθῆστε τὸ δρόμο πού αὐτὴ σᾶς χαράζει. Αὐτὴ ἀσκεῖ τὰ παιδιά ἐξακολουθητικά. Τοὺς σκληραγωγεῖ τὴν ἰδιοσυγκρασία μὲ δοκιμασίες διαφόρων εἰδῶν. Αὐτὴ τὰ μαθαίνει νωρὶς τί εἶναι κόπος καὶ πόνος... Ὁ ἀληθινὰ ἐλεύθερος ἄνθρωπος δὲν ἐπιθυμεῖ ἄλλο ἢ π' ὅ,τι μπορεῖ· κάμνει αὐτὸ πού τὸν εὐχαριστεῖ. Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικό μου δόγμα. Δὲν πρόκειται γιὰ τίποτε ἄλλο, παρὰ νὰ τὸ ἐφαρμόζουμε στὴν παιδικὴ ἡλικία. Ὅλοι οἱ κανόνες τῆς ἀγωγῆς ἀπ' αὐτὸ τὸ δόγμα ἀπορρέουν... Τὸ παιδί σου ἂν δὲν ἔχη κάποια ἀνάγκη, δὲν μπορεῖ τίποτε νὰ πετύχη. Τίποτε δὲν πρέπει νὰ κάμνη ἀναγκαστικά, ἀλλ' ἀπὸ ἀναγκαιότητα. Ἔτσι οἱ λέξεις ὑπακούω, ἐπιτάσσω θᾶναι διαγραμμένες ἀπ' τὸ λεξιλόγιό του· ἀκόμα δὲ περισσότερο οἱ λέξεις καθῆκον καὶ ὑποχρέωση. Ὅμως οἱ λέξεις: ἐνέργεια, ἀναγκαιότητα, ἀδυναμία καὶ συστολὴ πρέπει νὰ παίρνουν μεγάλη θέση στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν... Τὸ μοναδικὸ μάθημα ἀγωγῆς πού ταιριάζει στὰ παιδιά καὶ τὸ πῶς σημαντικό στὴν κάθε ἡλικία εἶναι τὸ νὰ μὴ κάμνη κανένας σὲ κανέναν ἄλλον κακό... Κάνετε τὸ μαθητὴ σας προσεκτικὸ στὰ φαινόμενα τῆς φύσης... ἀλλὰ γιὰ νὰ χορτάσητε τὴν περιέργειά του μὴ βιάζεστε νὰ τὴν ἱκανοποιήσητε σεις... Δὲν ξέρετε τίποτε, γιὰ τὸ ἔχετε πῶς σεις καὶ δὲν τὸ ἔχει καταλάβει μόνος του... Ἄν τοῦ ἀντικαταστήσητε κάποτε στὸ μυαλό του τὴ λογικὴ μὲ τὴν ἐπιβολὴ δὲν θὰ μπορῆ νὰ κρίνη πῶς μοναχός του, θὰ εἶναι τὸ ἔρμαιο τῆς γνώμης τῶν ἄλλων... Τὸ πνεῦμα τῆς σύστασής μου δὲν εἶναι νὰ διδάξουμε τὸ παιδί πολλὰ πράγματα, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀφίνουμε νὰ μπαίνουν στὸ μυαλό του παρὰ μόνο σωστὲς καὶ καθαρὲς ιδέες... Δὲν πρόκειται καθόλου νὰ τοῦ διδάξουμε τὶς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ νὰ τοῦ δώσουμε τὴν ὄρεξη νὰ τὶς ἀγαπήση. Νὰ τοῦ δώσουμε τὶς μεθόδους νὰ τὶς μάθη, τότε πού αὐτὴ ἡ ὄρεξη θὰ ἐξελιχθῆ καλύτερα. Αὐτὸ ἀποτελεῖ βασικὴ ἀρχὴ γιὰ κάθε ἀγωγή... Πραγματικοὶ δάσκαλοί μας εἶναι ὁ πειραματισμὸς καὶ τὸ αἶσθημα καὶ ποτὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν καταλαβαίνει καλὰ αὐτὸ πού ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο παρὰ μόνο στὶς σχέσεις μέσα στὶς ὁποῖες αὐτὸς θὰ ἴβρεθῆ...

Ἡ πρώτη καὶ ἡ σεβαστὴ ἀπ' ὅλες τὶς τέχνες εἶναι ἡ γεωργικὴ. Θὰ ἔβαζα σὲ δεύτερη γραμμὴ τὴ σιδηρουργικὴ, σὲ τρίτη

τὴν ξυλουργικὴ κ.ο.κ. Τὸ παιδί πού δέν ἔχει καθόλου διαφθορῇ ἀπὸ χυδαῖες προλήψεις ἀκριβῶς ἔτσι θὰ κρίνη... Ἐξω ἀπ' τὴν κοινωνία, ἀπομονωμένος ὁ ἄνθρωπος, μὴ χρωστώντας τίποτε σὲ κανένα, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζῆ ὅπως τοῦ ἀρέσει. Μέσα στὴν κοινωνία ὅμως, ὅπου ἀναγκαστικὴ ζῆ στὴν ἐξάρτηση τῶν ἄλλων, τοὺς ὀφείλει κατὰ τὴν ἐργασία τὸ ἀντίτιμο συμμετοχῆς τοῦ σ' αὐτή... Ἡ ἐργασία λοιπὸν εἶναι ἀναπόφευκτο καθήκον στὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο. Φτωχὸς ἢ πλούσιος, δυνατὸς ἢ ἀδύνατος, κάθε πολίτης πού δέν κάνει τίποτε, ἀλλ' ἀπρακτεῖ, εἶναι ἓνας πανοῦργος... Ἡ λησμοσύνη κάθε θρησκείας ὀδηγεῖ στὴν λησμοσύνη τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου...».

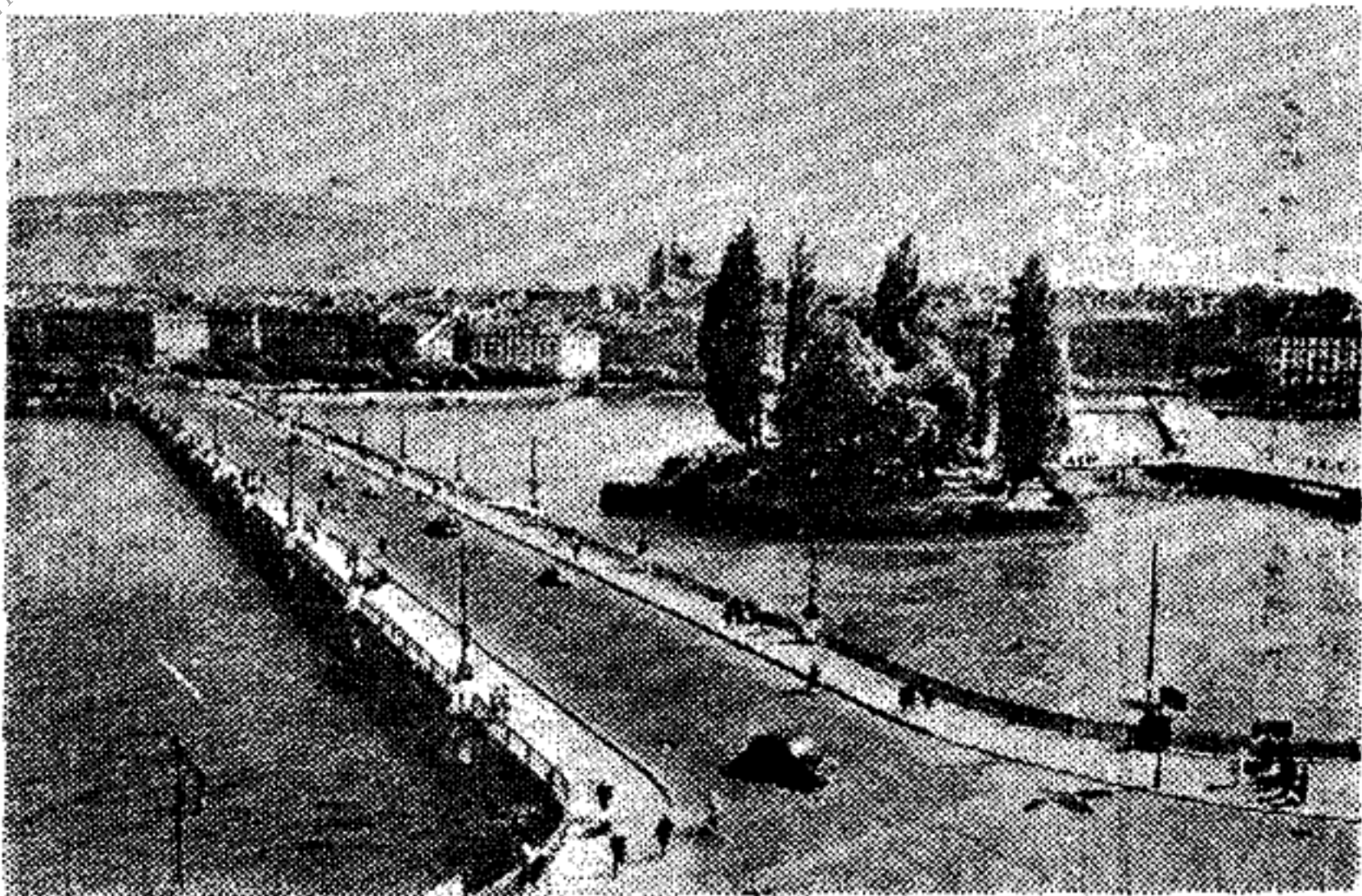
β) Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο

«Ὁ ἄνθρωπος, ναὶ μὲν γεννήθηκε ἐλεύθερος, ὅμως τώρα εἶναι παντοῦ σιδηροδεμένος. Κι ὅποιος νομίζει τὸν ἑαυτό του κύριο τῶν ἄλλων, εἶναι περισσότερο αὐτὸς ὑποδουλωμένος ἀπὸ κείνους. Πῶς ἔγινεν ἡ μεταβολὴ αὐτή, δέν τὸ ξέρω. Τί μπορεῖ ὅμως νὰ κάμη αὐτὴ τὴ μεταβολὴ νόμιμη; Πάνω σ' αὐτὸ πιστεύω πὼς μπορῶ νὰ λύσω τὴν ἀπορία αὐτή... Αὐτὸ πού εἶναι ὠραῖο καὶ σύμφωνο πρὸς τὴν τάξη εἶναι ἡ φύση τῶν πραγμάτων ἀνεξάρτητα ἀπ' τις ἀνθρώπινες συμβάσεις. Κάθε δικαιοσύνη ἔρχεται ἀπ' τὸ θεό· μόνο αὐτὸς εἶναι πηγὴ. Ὅμως ἂν ξέραμε νὰ τὴ δεχτοῦμε ἀπὸ τόσο ψηλά, δέν θ' ἄχαμε ἀνάγκη οὔτε ἀπὸ κυβέ-
ρηση, οὔτε ἀπὸ νόμους... Χρειάζονται λοιπὸν συμβάσεις καὶ νόμοι γιὰ νὰ ἐνώνωνται τὰ δικαιώματα μὲ τὰ καθήκοντα καὶ νὰ ἐπανέρχεται ἡ δικαιοσύνη στὸ σκοπὸ της... Ἀλλὰ τί εἶναι νόμος; Ὁ νόμος δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ συμφωνία τῆς πολιτικῆς κοινωνίας... Οἱ νόμοι πρέπει νὰ γίνονται ἀπ' τὸ λαὸ πού ὑποτάσσεται σ' αὐτούς... Γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ πιδὸ καλοὶ κοινωνικοὶ κανόνες πού ταιριάζουν στὸ λαὸ χρειάζεται ὑπέρτερο μυαλὸ πού νὰ ἔχη δὴ ὅλα τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ νὰ μὴν ἔχη πάθει ἀπὸ κανένα ἀπ' αὐτά... Τοῦ νομοθέτη ἡ εὐδαιμονία νὰ μὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ νὰ βρίσκεται στὴν εὐχαρίστηση πού νοιώθει, ὅταν φροντίζη γιὰ τὴν δική μας εὐτυχία... Ὁ νομοθέτης πρέπει νὰναι ἄνθρωπος διαφορετικὸς καὶ ὑπέρτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους... Ἡ μεγαλοφροσύνη τοῦ νομοθέτη εἶναι τὸ πραγματικὸ θαῦμα πού δείχνει τὴν ἀποστολή του... Ἀπ' αὐτὸ φαίνεται πὼς τὸ ἄριστο πολιτικὸ σύστημα εἶναι κείνο στὸ ὁποῖο ἡ ἐκτελεστικὴ δύναμη ἔχει κάποια ἔνωση μὲ τὴ νομοθετικὴ. (Σημ. ἐννοεῖ ἐδῶ τὴ δημοκρατία)... Δέν πρέπει νὰ ἐκτελοῦν τοὺς νόμους οἱ νομο-

θέτες... Τίποτε δὲν εἶναι πῶς ἐπικίνδυνον ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων στὶς δημόσιες ὑποθέσεις... Πόσα ἀκόμα δυσεύρετα δὲν προϋποθέτει τὸ πολίτευμα αὐτό! (Σημ. δηλ. ἡ δημοκρατία). Πρῶτα θέλει μικρὴ ἐπικράτεια νὰ μαζεύεται ὁ λαὸς εὐκόλως καὶ κάθε πολίτης εὐκόλως νὰ γνωρίζῃ τοὺς ἄλλους. Ἐπειτα θέλει ἀπλότητα στὰ ἥθη, γιατί ἡ ἀπλότητα αὐτὴ προλαβαίνει προστριβές. Κατόπι χρειάζεται πολλὴ ἰσότητα στὶς τάξεις καὶ στὶς περιουσίες, γιατί ἀλλοιότικα δὲν μπορεῖ νὰ βαστάξῃ πολὺν καιρὸ ἡ ἰσότητα στὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἰσότητα στὴν ἐξουσία. Τέλος πρέπει νὰ ὑπάρχη μικρὴ ἢ καθόλου πολυτέλεια, γιατί ἡ πολυτέλεια εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ πλοῦτου καὶ διαφθείρει ταυτόχρονα καὶ τὸν πλούσιον καὶ τὸ φτωχόν· τὸν πρῶτον μὲ τὴν προσπάθειαν γὰρ νὰ κρατήσῃ ὅσα κατέχει καὶ τὸ δεύτερον μὲ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀποκτήσῃ πλοῦτον. Ἔτσι πουλιέται ἡ πατρίδα στὴ μαλθακότητα καὶ τὴ ματαιότητα... Δὲν ὑπάρχει πολίτευμα ποὺ νὰ ὑπόκειται σὲ τόσο ἐμφύλιους πολέμους καὶ τόσες ἐσωτερικὰς ταραχὰς ἀπ' τὸ δημοκρατικόν. Καὶ τοῦτο, γιατί κανένα ἄλλο πολίτευμα δὲν ρέπει τόσο εὐκόλως στὴν ἀλλαγὴ μορφῆς του, οὔτε κανένα ἄλλο ζητεῖ περισσότερη ἐπαγρύπνηση καὶ ἀντοχὴ γὰρ νὰ διατηρηθῇ στὴν μορφὴν ποὺ ἔχει... Στὸ σύστημα αὐτὸ ὁ πολίτης πρέπει νὰ εἶναι ὀπλισμένος μὲ δύναμιν καὶ σταθερότητα καὶ νὰ λέγῃ σ' ὅλην τὴν ζωὴν του... προτιμῶ ἐλευθερίαν μὲ κινδύνους παρὰ ἀτάραχην σκλαβιά... Ἄν ὑπῆρχε λαὸς θεῶν, βέβαια θὰ πολιτεύονταν ὁ λαὸς αὐτὸς δημοκρατικῶς... Τρία εἶδη λοιπὸν ἀριστοκρατίας ὑπάρχουν: ἡ φυσικὴ, ἡ αἵρετὴ καὶ ἡ κληρονομικὴ. Ἡ φυσικὴ συμφέρει μονάχα τοὺς ἀπλοὺς λαοὺς. Ἡ κληρονομικὴ εἶναι τὸ χειρότερον ἀπὸ ὅλα τὰ πολιτεύματα. Ἡ αἵρετὴ, δηλ. μὲ ἐκλογὰς εἶναι ἢ πῶς καλή... Ἄλλ' ἂν ἡ ἀριστοκρατία ἀπαιτεῖ λιγώτερες ἀρετὰς ἀπ' τὴν δημοκρατίαν, ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ ἄλλες πῶς ταιριαστὰς σ' αὐτήν, δηλαδή μετριότητα τοὺς πλούσιους καὶ ἀυτάρκεια τοὺς φτωχοὺς... Τέλεια ἰσότητα φαίνεται ἀτοπία καὶ οὔτε καὶ στὴ Σπάρτῃ διατηρήθη αὐτή... Ἄλλ' ἂν εἶναι δύσκολον πρῶτον νὰ κυβερνηθῇ καλῶς μὲ μεγάλη ἐπικράτεια, εἶναι ἀκόμα πῶς δύσκολον νὰ κυβερνηθῇ ἀπὸ ἓνα μόνον ἄτομον. Ξέρουμε δὲ καλῶς τί συμβαίνει, ὅταν ὁ βασιλεὺς διορίσῃ τοὺς ἀντιπροσώπους του... Σοβαρὸν ἐλάττωμα ποὺ κάνει τὸ μοναρχικὸν πολίτευμα κατώτερον ἀπὸ τὰ ἄλλα (τὸ δημοκρατικὸν καὶ ἀριστοκρατικὸν) εἶναι, γιατί ἡ δημόσια θέλησις δὲν ἀνεβάσκει σχεδὸν πάντοτε στὰ πρῶτα δημόσια ὑπουργήματα σοφοὺς καὶ ἱκανοὺς ἀνθρώπους... Ἐνῶ ἀντίθετα στὴ μοναρχίαν προχωροῦν ἀνθρώποι μὲ μικρὸ μυαλόν, ἄτιμοι, ραδιοῦργοι κλπ...).

Αὐτὸς ὑπῆρξε μὲ λίγα λόγια ὁ πολὺς Rousseau, ὁ «πολί-
της τῆς Γενεύης» σὰν ἄνθρωπος, σὰν οἰκογενειάρχης, σὰν
χριστιανός, σὰν μουσικός, σὰν παιδαγωγός, σὰν πολιτικός ἐπα-
ναστάτης καὶ κοινωνιολόγος. Γενικὰ μποροῦσε νὰ ποῦμε, ἀνα-
κεφαλαιώνοντας ὅλα τὰ παραπάνω, πὼς οἱ φιλοσοφικὲς ιδέες
τοῦ Rousseau, μὲ τὴν τόσο ἄστατη ἀτομικὴ ζωὴ, ἔχουν συμ-
βάλλει κατὰ σπουδαῖο τρόπο στὴν ἀλλαγὴ τῆς κοινωνίας, ὄχι
μόνο τοῦ αἰῶνα του, ἀλλὰ ἐπέδρασαν αὐτὲς σημαντικὰ καὶ στὰ
κατοπινα ἀπ' αὐτὸν χρόνια. Ἀπελευθέρωσε τὸ ἄτομο ἀπὸ ψεύ-
τικες δοξασίες καὶ σφαλερὰ ιδεώδη. Εἰσηγήθηκε τὴ λατρεία τῆς
φύσης. Τόνισε τὴν ἐποπτεία, τὴν αὐτενέργεια, τὴν ἀφομοίωση
τῶν γνώσεων μὲ τὴν ἐξήγηση τῶν ἀγνώστων μὲ τὰ γνωστά.
Ἐκίνησε τὴ φιλολογία πρὸς τὸ ρωμαντισμό. Μὲ τίς φιλοσοφικὲς
του ιδέες καὶ τὰ πολλὰ του συγγράμματα ἔδωσε τὸ σκελετὸ
γύρω ἀπ' τὸν ὁποῖο σταθεροποιήθηκαν νέες ἀντιλήψεις στὴ θρη-
σκεία καὶ στὴν ἐκπαίδευση καὶ συνετέλεσε νὰ εἰσχωρήσῃ κάπως
ἡ ἐλευθερία στὸ κοινωνικὸ σύστημα.

Τὸ νησάκι J. J. Rousseau στὴ Γενεύη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΜΕ ΤΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

	Σελ.	
Εἰσαγωγή	»	5
Μερικὲς γενικότητες γὰρ τὸ Rousseau . . . :	»	7
Ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις πάνω στὸ Rousseau . .	»	8
Τὰ πρῶτα παιδικὰ τοῦ χρόνια	»	9
Προστασία τοῦ ἀπὸ τὴν κ. de Warens—Περι- πέτειές του	»	11
Ὁ Rousseau στὸ Παρίσι—Ἐπίδοσή του στὴ μουσικὴ	»	14
Σύνδεσή του μὲ τὴν Τερέζα—Πρῶτες συνθέ- σεις του	»	15
Βράβευση ἐργασίας τοῦ ἀπ' τὴν Ἀκαδημία . .	»	16
Ἀλλαγὴ στὸ χαρακτῆρα τοῦ—Θεατρικὰ ἔργα τοῦ	»	16
Συμμετοχὴ σὲ δεύτερο διαγωνισμὸ Ἀκαδημίας	»	17
Ἐπάνοδός του στὸν προτεσταντισμὸ	»	18
Ὁ Rousseau στὸ Ermitage	»	18
Συγγραφὴ τῶν πρὸ σημαντικῶν τοῦ ἔργων . .	»	19
Ὁ κατατρεγμὸς τοῦ	«	20
Ὁ Rousseau στὴν Ἀγγλία	»	21
Πάλι στὴ Γαλλία	»	21
Μιὰ περιγραφὴ τοῦ Rousseau ἀπὸ φίλο τοῦ . .	»	22
Ὁ θάνατός του	»	23
Ἡ ἀποκατάσταση	»	23
Τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο :	»	24
Ἡ φιλοσοφία τοῦ γενικὰ	»	25
Ἐπίδραση ποὺ εἶχαν οἱ ἰδέες του : . . . :	»	28
Χαρακτηριστικὲς περικοπὲς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ . .	»	29
α) Ἀπὸ τὸν Αἰμίλιο	»	29
β) Ἀπὸ τὸ Κοινωνικὸ συμβόλαιο	»	31
—Πίνακας περιεχομένων	»	35
—Βιβλιογραφία	»	36

Ε.Υ.Δ. της Κ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α'. ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

- Chateau Jean. «Les grands pédagogues» (Μετάφραση Κων. Κίτσου):
- Cleparede Ed. «'Ο J. J. Rousseau και ἡ λειτουργικὴ ψυχολογία».
- Cresson André: «J. J. Rousseau (sa vie, son ceuvre, sa philosophie)».
- Dottrens R. «Éducation et démocratie».
- Ἐξαρχοπούλου Νικολάου: «Γενικὴ Διδακτικὴ» (Α' και Β' τόμος).
- Ferrière Adolphe: «Nos enfants et l'avenir du pays».
- Hubert René: «Histoire de la pédagogie».
- Hubert René: «Traité de pédagogie générale» (Μετάφραση Κων. Κίτσου με τίτλο: «Γενικὴ Παιδαγωγικὴ»).
- Ἰατροῖδου Γεωργίου: «Περίληψη ἱστορίας Παιδαγωγικῆς».
- Μωραΐτου Δημητρίου: «Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς».
- Παπαδήμα Ἀδαμαντίου: «Γενικὰ στοιχεῖα λαογραφίας».
- Παπανούτσου Εὐαγ. «Γνωσιολογία».
- Παπανούτσου Εὐαγγέλου: «Ἠθικὴ».
- Roger Gal: «Histoire de l'éducation» (τῆς σειρᾶς «que sais ge?»).
- Rolland Romain: «Les pages immortelles de J. J. Rousseau».
- Rousseau J. J.: «Contrat social» (Μετ. Κ. Σ.).
- Ρώση Στεφ.: «Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιστάτων χρόνων μέχρι σήμερον».
- Τσίριμπα Ἄντ.—Κωνσταντοπούλου Εὐριπ.: «Ἱστορία τῆς Παιδαγωγικῆς».

κ. λ. π.

Β'. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Μεριοδικὸ «Ἔργασία» Τεύχος 1 (1952).
- » «Παιδεία και Ζωή» Τεύχη 27 και 28 (1952).
- Ἐφημερίδα «Βῆμα». Ἄρθρο Εὐαγ. Παπανούτσου με τίτλο: «Ἀλλοτρίωση» (1959).
- Ἐφημερίδα «Βῆμα». Ἄρθρα Διον. Γιατροᾶ (10 και 17—3—1962).
- » «Βῆμα». Ἄρθρο Καλ. Μουστάκα (18—5—1962).

Γ'. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ κ.λ.π.

- Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια (Πυρσοῦ).
- Ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ «Ἡλίου».
- Ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ Ἐλευθερουδάκη.